Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл июнь 18 среда

№ 107 (14607)

(Чагыдар өртээ 6 кол). Садар өртээ 20 кол.

ДҮҮН

СПАРТАКИАДА

Бии-Хемниң Туран хоорайга ол хүннерде кайгамчык каан, аяс хүннер болган. Чурумалдыг, бойдустуң чайгаар бүткен ногаан шыгы «хевис» болган черге республиканың культура ажылдакчыларының VII спартакиадазын Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы, оргкомитеттиң даргазы Анатолий Серен ажыткаш, культура ажылдакчыларының мурнунда сорулгаларны чугаалап, ол улуг чыыштың киржикчилеринге байыр чедирген.

Туран хоорайның кылдыы янзы-бүрү өңнүг майгыннарбиле каастаны берген. Ырышоор, каткы-хөг, хөгжүм херекселдериниң аялгалары, кижилерниң хөглүг чугаа-сооду каттыжкаш, амыдыралдың бир хөгжүмүн диңмиттелдир бадырып турган ышкаш сагындырар. Культура ажылдакчылары чүгле уран чүүлге эвес, а спортка база хандыкшылдыг улус-тур дээрзин спортчу маргылдаалар бадыткап турган. Туран хоорайның Культура бажыңынга чыылган кижилер сынышпайн баргылаан. Район бүрүзүнден шилиттинген уран талантыларның каттышкан концерти барык ийи шак ажыг үе дургузунда уламчылаан. «Найырал» деп кежээ база солун, хөй киржикчилиг болуп эрткен. Аңаа база культура ажылдакчылары кымнарыл дээрзин хоорайның болгаш чоок суурларның чурттакчылары сонуургап көрген.

Түңнелинде нийтизи-биле бирги черни ийи чыл бурунгаар Ак-Довурак хоорайга болган культура ажылдакчыларының спартакиадазынга тиилекчи болган Улуг-Хем районнуң культура ажылдакчылары чедип алган. Ийиги черни Бии-Хемниң, үшкүзүн ырының болгаш танцының күрүне филармониязының төлээлери ээлээн. Оон соонда Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюнга тураскааткан тыва хүрешке маргылдаа солун болуп эрткен. Аңаа шүүлген мөге Мергеи Монгуш улуг ирт-биле шаңнаткан. Шаңналды ССРЭ-ниң спорт мастери Вячеслав Кара-Тоннуг байырлыг байдалга тывыскан. Спартакиада нийтизи-биле организастыг болгаш солун кылдыр эрткен.

ШАҢНАЛЫ — АЪТ

«Хемчиктиң сылдызы» солунунуң шаңналы дээш 128 мөгениң чаңчыл болган хүрежи Кызыл-Мажалыкка эрткен дыштаныр хүннерде болган.

Аңаа Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозунуң малчыны, национал хевирлерге РСФСР-ниң спорт мастери Владимир Монгуш шүүлгеш, шаңналынга аъттыг алган. Оон дуңмазы Аяс Монгуш ужуурлешкеш, акша шаңналын чаалап алган. Кызылдан Маадыр Монгуш үшкү шаңналга төлептиг болган.

Ол хүрешке МАР-ның элээн каш мөгелери киришкеш, сөөлгү сес мөгениң аразынга чедир хүрешкен.

БӨГҮН

ЧАА САЛБЫР

Март айда тургустунган Тываның чогаал ажылдакчыларының эвилели чоокта чаа РСФСР-ниң Литераторлар эвилелиниң хүрээлениңге бот-тускайлаң эргелиг салбыр болуп бактаап кирген. Ол ышкаш баштаар черниң даргазын, оралакчызын, бухгалтерин шалыпныг кылдыр тургускан.

Тываның чогаал ажылдакчыларының эвилелиниң 20 ажыг кежигүннеринге кежигүн билеттерин тыпсыр. Ол ышкаш бо чылын дөрт кижиниң номун орус дылга парлап үндүрер талазы-биле дугуржулга чардынган. Москвада «Алфавит» деп ном үндүрер чер бот-тывынгыр композитор Кадыр-оол Бегзиниң ырылар чыындызын парлап эгелей берген. ТЧАЭ-ниң баштаар чериниң чанында «Игил» деп аас чогаал ансамбли даштыкы чурттарже оюн көргүзүп чоруурунуң талазы-биле дуржулга база чедип алдынган дээрзин Тываның чогаал ажылдакчыларының баштаар чериниң даргазы Игорь Бадра бөгүн редакцияга дыңнаткан.

ДУРЖУЛГА СОЛЧУП

Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймааның курстрах компаниязының бөлүк ажылдакчылары бистиң республикада ажыл-агый талазы-биле дуржулга солчуп чедип келген.

Аалчылар оруkка кел чорааш, Чөөн-Хемчик, Таңды районнарга аалдап чедип, ажылының аайы-биле дуржулга солушканнар.

Моол өңнүктер бо хүн Кызыл хоорайның күш-ажылчы коллективтеринде курстрахование талазы-биле ажылдың канчаар тургустунганының болгаш ону сайзырадырының талазы-биле таныжып база Тыва найысылалдың төөгүлүг, чараш черлерин сонуургап көөрлер.

ДААРТА

ЯКУТИЯЖЕ АЪТТАНЫПТАР

Бүгү-делегейниң хомус хевирлиг хөгжүм херекселдеринге тураскааткан конгресс Якутияның найысылалы Якутск хоорайга болуп эртер. Аңаа Американың, Францияның, Германияның, Моолдуң, Прибалтик болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа девискээрлериниң төлээлери кээп киржир. Ол улуг байырлалга Тывадан он кижи киржир.

Делегей улустарының хомус хевирлиг хөгжүм херекселдеринге ойнаарының айтырыгларынга тураскааткан ол конгресске тыва национал хомустуң аялгалары болгаш ооң сыгыт, хөөмей каргыраазы үдеп ойнаарының чажыттарының дугайында илеткелди Тываның эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчызы Валентина Сүзүкей, саналды Александр Салчак кылыр. Тыва хомусчуларны республиканың улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчызы Лариса Артына удуртуп чоруур.

Конгресске тыва хомуска аялгаларны болгаш сыгытхөөмейни Александр Салчак, Эзир-оол Монгуш, Геннадий Чаш, Орлан Доңгак, америк чонну сыгыт-хөөмей күүселдигleри-биле кайгаткан Эрес-оол Куулар болгаш өскелер-даа күүседип, уран талантызын бараалгадырлар. Олар бөгүн сөөлгү катап чыглып келгеш, Якутияже ужуптарлар. Чаңгыс чер-чурттугларывыска белеткелди эрткеш, даарта чедиишкиннерни кым күзевес боор.

НОМЧУКЧУЛАРГА

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның дараазындагы номерлери саазын келгижеге чедир түр үнмезин номчукчуларга дыңнадып тур бис.

Удавас кирериниң экзаменнери

НЕГЕЛДЕ БИР ЯНЗЫ АПАРГАН

Чурттуң өөредилге черлеринче кирериниң экзаменнери келген. Оон-биле холбаштыр школа доозкан аныяктарның мурнунда хөй санныг айтырыглар тургустунуп турар.

Эртем болгаш өөредилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле Тыва АССР-ниң Күрүне комитединиң кол специализи **С. Д. Монгуш**-биле бистиң корреспондентивис беседалашкан.

— Сергей Дадар-оолович, республиканың специалистер-биле хандырылгазы амгы үеде кандыгыл? Тывадан дашкаар өөредилге черлеринден чыл санында ортумаа-биле чеже специалисти чалап турар бис?

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың январьда хүлээп алган документизин барымдаалап, республиканың министерстволарының, бүдүрүлге черлериниң, организацияларының чагыы-биле 1991-1995 чылдарда өөредип алыры эргежок чугула кадрларның данзызын бистиң комитет тургузуп кылган. Үлетпүр бүдүрүлгеге, энергетика (Ак-Довурак, Хову-Аксы, Кызылдың электри станциязынга) болгаш өске-даа черлерге база көдээ ажыл-агыйның продукциязын болбаазырадып белеткээр тускай эртемниглер, дээди эртемниг эмчилер, даштыкы дыл башкылары, культура ажылдакчылары болгаш экономистерни тус черниң үндезин чурттакчыларындан эвээш эвес кижини белеткээри көрдүнүп турар.

Ынчаарга, моон мурнунда ышкаш, конкурстан дашкаар хүлээп алыышкын ам болбас. Ынчангаш кайы-даа өөредилге черлеринге хүлээп алыышкын нийти чурум ёзугаар болур.

— Бо чылын дээди өөредилге черлеринче чеже кижи өөренип чоруурул?

— Бо чылын чурттуң дээди өөредилге черлеринче 454 кижини өөредип чорудар бис. Республикадан дашкаар 15 хоорайның 42 институду-биле керээлер бо хүннерде чардынган. Аңаа үстүнде чугаалааным мергежилдерге студентилер өөренир.

— Специалистер өөредип алыры ам улуг өртек-хөлезинниг апарган деп турар болгай. Чижээ, дээди эртемниг эмчи азы тудуг инженери өөредип алыр дизе, чеже акша төлээрил?

— Тускай эртемниг специалистер өөредип алырда ыяап-ла төлээр дээр болза шын эвес. Чүге дизе институттар керээ ёзугаар төлевир-биле хүлээп алыышкынны нийти планындан дашкаар чорудар. Чижээ, Алма-Атаның энергетика институду керээ ёзугаар нийти планының 2 хуузунга немей өртек-хөлезилиг хүлээп алыышкынны кылыр.

Керээ ёзугаар бир кижиниң өөредилгезиниң төлевири 6-дан 72 муң рубль чедип болур.

Өөренирин күзээннерге ам үш арга бар: бирээзинде — эки өөренип, белеткенип алгаш, нийти конкурс ёзугаар дужаап кирер, ийиде — бүдүрүлге черлери, колхозтар, совхозтар бистиң комитетти таварыштыр азы институттар-биле дорт керээ чаргаш, боттарының улустарын өөредип болур, үште — Тываның иштинде өөредилге черлеринге кирип өөренип болур.

— Эмчи институттарынче бо чылын 80 кижини чорудар деп чугаа бар. Оон кажыын садып алган бис? Садып алган черлерже өөренип кирериниң ылгалы чүл?

— 7 эмчи институттарынга 80 кижини кирер. Ынаар кирерде шилилгени Кызылга эрттиргеш, чогум шылгалдаларны дужаадыры-биле бир местоже ийи кижини чорудар бис. Шылгалдаларны ук институттар боттарының негелделерин ёзугаар эрттирер апаар.

Маңаа мындыг чүүлдү тайылбырлап каайн. Керээ ёзугаар дээрге-ле конкурс чүгле Тываның чоруткан студентилер аразынга болур. А керээ үш таладан тургустунар: эртем талазы-биле республиканың Күркомитеди — институт — студент кижи. Ынчап кээрде, үш тала кайызы-даа бүгү талазы-биле улуг харысалгалыг болур. Кажан абитуриентилер дужаап кирип алган соонда, институттарга төлевирни шилчидер кылдыр дугурушкан.

— Чамдык бүдүрүлгелер, колхоз-совхозтар боттарының акшазы-биле өөредип алыр апарган, а оларның чоруткан кижилери шылгалда дужаап шыдавайн барза канчаарыл?

— Бүдүрүлгелерниң, совхозтарның керээ ёзугаар чоруткан кижилери шылгалда эртпейн барган таварылгада ол место дүрүм ёзугаар күш чок апаар ужурлуг. А кажан өөренип тургаш, каапкан таварылгада ол кижи моральдыг болгаш материалдыг харысалгага онаажыр апаар. Бо чылын өөредир деп турар улузувусту үш талалыг керээ ёзугаар чорудуп турарының ужуру-даа ында.

— Баш удур беседалажыышкын база кылыр деп турар-дыр. Оон кол сорулгазы чүл, Сергей Дадар-оолович?

— Баш удур шилилге азы беседалажыышкын эрттирери — бүзүрелдиг кордакчыларны шилип алыры-дыр. Маңаа шилиттинген кордакчылар институтка баргаш, боттарының аразынга конкурс эртерлер.

— Республика иштинде институттарга болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринге хүлээп алыышкын кандыг янзылыг болурул?

— Тываның иштинде өөредилге черлери база-ла нийти чурумга чагыртыр апаар. Пландан дашкаар керээ ёзугаар хүлээп алыышкын оларга база турар. Ылангыя Тывадан дашкаар черлерден келген кижилерни мындыг арга-биле хүлээп алыр.

Ынчангаш аныяктарга, өөренирин күзээннерге мээң чагыым — кызып өөренир, бижиг билиглиг болур херек. Келир үениң кадрларын школалардан эки шилип белеткээрин үе ам негеп келген. Июнь 20-де беседалажыышкын эгелээр.

— Четтирдивис.

Сандро МААДЫ.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының Тыва АССР-ге түңнелдериниң дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Тываның № 84 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының даргазы эш Ч. С. Монгуштуң дыңнадыын чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң демдеглээри болза, РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдалары «РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга болгаш РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле РСФСР-ниң өске-даа хоойлу актыларынга дүүштүр Тыва АССР-ге организастыг эрткен.

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга 125639 соңгукчу киришкен, ол дээрге, соңгукчулар данзызынга киргеи бүгү хамаатыларның 73,5 хуузу болуп турар.

Соңгулдалар түңнелдерин ёзугаар соңгукчуларның бадылааны мындыг болган: В. В. Бакатин дээш — 1903 (1,5 хуу), Б. Н. Ельцин дээш — 19159 (15,2), В. В. Жириновский дээш — 6884 (5,5), А. М. Макашов дээш — 1654 (1,3), Н. И. Рыжков дээш — 78079 (62,1), А. М. Тулеев дээш — 12673 (10,1 хуу).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Тываның № 84 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының даргазы эш Ч. С. Монгуштуң РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының Тыва АССР-ге эрткен түңнелдериниң дугайында информациязын хүлээп алыр.

2. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының документилерин РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының сүмелээнинге дүүштүр кадагалаарын РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле Тываның № 84 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы хандырар.

3. «РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын 1991 чылдың июнь 12-де Тыва АССР-ге эрттирерин хандырар талазы-биле организастыг хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1991 чылдың апрель 30-де, «РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын Тыва АССР-ге 1991 чылдың июнь 12-де эрттирерин хандырар талазы-биле чамдык айтырыглар дугайында» 1991 чылдың май 13-те, «РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларының дугайында хоойлужудулганы сагыыр талазы-биле хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга даалга дугайында» 1991 чылдың июнь 11-де доктаалдары күүсеттингенин барымдаалааш, ук доктаалдар контрольдан уштунган деп санаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың июнь 14.

С. Х. Дамбаны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Херглекчилер кооперациязының системазынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Чөөн-Хемчик районнуң Чыраа-Бажы ажылчын кооперациязының садыгжызы Серот Хомушкуевич **Дамбаны** Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың июнь 11.

Төрээн чуртувуста

НАХОДКА (Приморск край). Балык тудар «Белово» деп траулер делегейниң мурнуу океаннарынга балык тудуп чораан үезинде Чаа Зеландияга база барган. Чаа Зеландияның бедик продуктулуг бежен инээн балыкчылар тус черниң фермерлеринден садып алгаш, бодунуң турум өртээли Находкага эккелген. «Беловонуң» балыкчылары ол инектерниң бодунуң шефтеп турары «Новолитовский» совхозка дужааган болгаш ооң-биле аренда керээзин чарып, 100 гектар шөлдү ногаа, картофель өстүрери-биле хөлезилеп алган. Даштыкы өске-даа чурттардан бедик продуктулуг инектерни, шээр малды, хааннарны моон соңгаар-даа ындыг арга-биле эккээрин коллектив шиитпирлээн.

ЧИМКЕНТ. Көдээ ажыл-агый машина тудуунуң бараннарын садар талазы-биле Бүгү-эвилелдиң ярмарказы чурттуң Азия девискээринге — Чимкент хоорайга бир-ле дугаарында организастаан. Ооң түңнелинде бир миллион алды чүс муң рубльдиң бараннарын сайгарган. Туда акша саңнажылга чокка орнажылгадан база ол хире акша кирер. Ярмарканы Чимкентиниң девискээр бараан болгаш чиг эт биржазы организастаан. Төрүүр хойларны болгаш хураганнарны чемгерерин ге ажыглаар савалар, суг чылдыр херекселдер садып алыкчыларның улуг сонуургалың болдурган.

ИВАНО - ФРАНКОВСК. ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң чагыын ёзугаар милицияның херээжен ажылдакчыларының жакет хептерин даарааның областың Косовск, Калушск, Галичск болгаш өске-даа районнарында чаа ажыттынган даараныга цехтеринде организастаан. Ол пехтер — Ивано-Франковскиниң даараныга бүдүрүлге каттыжыышкынының салбырлары. Ол районнардан моон мурнунда өскээр ажыл сураглап чоруткан аныяктар чаа ажыттынган даараныга черлеринде кээп ажылдай берген. А часкы тарылга кампаниязы эгелээн хүннерде цехтериниң ажылдакчылары, мастерлери чоок-кавыда колхозтарга улуг дузаны чедирген.

КИШИНЕВ. Өске республикаларга чурттаалга бажыңнарын тударынга «Молдова-Балтия» деп молдав-латви бүдүрүлге чери киржип эгелээн. «Вувпалатс» фирманың телевизорларын ёзугаар бир улуг бажыңны чүгле чаңгыс ай дургузунда тудкаш, ажылдалга кирип болур.

УСТЬ - КАМЕНОГОРСК. Чөөн Казахстанның девискээринде бүгү школаларның 5—11 класстарының өөреникчилери 1991 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп школа буфеттеринге болгаш столоваяларынга бир янзы шалыңны — 80 көпеек хемчээлдиг аъш-чемге карылга дуглаар төлевирни алыр. А школаларның адакты класстарының бүгү өөреникчилери дүъште халас чемненир. Аъш-чем бараннарының өртээ бедээни-биле холбаштыр чоңга, оларның ажы-төлүнге таваржыр каражаны эвээжедир сорулга-биле ындыг шиитпирни улус депутаттарының Чөөн Казахстан Соведи хүлээп алган.

ВЛАДИМИР. Гусь-Хрустальный районда «Тасинский Бор» торф бүдүрүлгезиниң коллективи торф аймаан боттуг ажыглаарының чаа аргазын шиңгээдип алган. Торф аймаан болбаазырадып тургаш, чемишчидилге кылырда, үнүштер хоралыг диринг амытаннарга база аарыгларга удур ажыглаар холуксааны торфтан бүдүрүп эгелээн. Ындыг холуксаалар үнүштерниң дужудун база бедидер.

ПЕТРОЗАВОДСК. Мал ажылының продукциязын бодунуң хууда дузалал ажыл-агыйындан күрүнеге арбыдадыр садар талазы-биле конкурсту Карелияда чыл бүрүде организастаары чаагай чаңчыл болган. Эрткен чылдың түңнелдерин чоокта чаа үндүрген. Конкурстуң тиилекчизи ыгган националдыг А. Череповецкий болган. Ооң өг-бүлези тус черниң «Вилга» совхозунга дөрт тонна сүттү, тос тонна эътти саткан. Эътке дужаар шарыларны семиртир азыраар дугайында совхоз-биле 45 харлыг А. Череповецкий ам керээ чарып алгаш ажылдап турар.

КОЗЬМОДЕМЬЯНСК (Марий ССР). Марий республиканың ол район төвүнге хөй турисчилер дыштаныр хүннерде кээп турар. Болуннуң ажык черде этнография музейин тус чер чурттуг М. Романов тургускан. Музейде муң ажыг солун чүүлдерни делгээн. Аңдаа ажыглаттынып турар салгыы дээрбезин аңаа келген кижилер улуг сонуургал-биле көрүп турар.

(СЭТА).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

БУХАРЕСТ. Румынияның президентизи Ион Илиеску чоокта чаа Тулча можунуң чурттакчылары-биле ужуражыышкынга медеглел кылгаш, бистер чон, нация болганывыста, бистерни өскелер хүндүлээр кылдыр, бодувусту хүндүлеп билиринге боттарывыс өөренип алыр ужурлуг бис деп чугаалаан. Өскелер экономиктиг харылзааларга политиктиг негелделерни кылышаан, демократтыг эвес методтар-биле хөделип, демократия дугайында Румынияга лекция номчуурун болдурбас ужурлуг бис деп, президент айыткан.

БУЭНОС-АЙРЕС. Экономика министерствозунуң ажылдакчыларын удавас кызырар дугайында Аргентинаның чазаа чарлаан. Штат кызырылдазы 15 муң албан хаакчыларга хамааржыр. Кызырылдага таварышканнарга карылга дуглаарының төлевирин тыпсыр. Ажылдакчыларның санын кызырарының бир кол сорулгазы — күрүне албан черлериниң ажылының дээштиин болгаш ажыктыын бедидери деп, чазак сагап турар.

БЕЛГРАД. Югославияның эвилел парламентизиниң иштики политика болгаш улусчу камгалал талазы-биле комиссияларының хуралынга Югославияның Социалистиг Федеративтиг Республиказының иштики херектер талазы-биле эвилел секретариадының илеткелин дыңнаан. Националдар аразының чөрүлдээлери кыдыгып магатчок, а иштики политиктиг байдалды контрольдаары дыка нарын болуп турар деп, илеткелде айыткан.

ВАРШАВА. Польша Республиканың кол планнаашкын эргелелиниң медээлерин парлаан. Күрүне бюджединге бүдүрүлгелерниң төлээр дадывырларының чедир бербээн хуузу үргүлчү өзүп турарын ында айыткан. Чуртта бүдүрүлге күчүлери чедир ажыглаттынмайн, бараннар сайгарылгазы эвээжеп, оон түңнелинде складтарда хөй бараннарның мөөнзели бергенин документиде демдеглээн.

ПРАГА. «Хамааты шуулганы» шимчээшкинге чарлыышкын Чехия республиканың девискээринге болган сөөлүнде, оон составындан аңгыланып үнген Хамааты демократтыг партия (ХДП) бижиг турушту амгы үеде ээлеп турар. Барыын үзелдиг ол партия бодунун туружун улам-на быжыглаар дээш бүгү-ле аргаларны ажыглап турарын тус черниң парлалгазы демдеглээн.

ВАШИНГТОН. РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга хамааржыр АКШ-тың күрүне департаментизиниң тускай төлээлекчизи М. Татуайлер медеглел кылган. Ол соңгулдалар Россияның төөгүзүнде бир-ле дугаар болган. ССРЭ-ниң болгаш Россияның мурнунда туруп турар айтырыгларны шиитпирлээр херекке президент Горбачевтуң болгаш Борис Ельциннин кады ажылдажылгаже чүткүлдүү — идегелди берип турар таарымчалыг барымдаа-дыр деп, АКШ-тың күрүне департаментизиниң төлээлекчизи медеглээн.

(СЭТА).

ЫНЧААР АЖЫЛДАП БОЛУР БЕ?

Көдээ черге төрүттүнген болгаш часкы үелерде тыва чонунуң тараа-былаа тарыыр деп барганда эрес, аваангыр, шалыпчы-кашпагайын, эртежизин ам-даа утпаан мен.

Ол үеде техникадан трактор, машиналар хөй турган эвес. Ынчалза-даа эът андазыннарын, ийи-чаңгыс тракторун часкы тарылгага шагдала белеткеп, септеп доозуп алган, белен турарын сагтыр-дыр мен. Часкы тараа тарылгазы кончуг улуг байырлал болур турган. Колхозчулар хурал-суглаазынга чыглып, ажылды шалыпчы эрттирерин дугуржуп, сүмележип, бүгү күжүн часкы тарылга үезинде мөөннептер турганын ол үениң улустары утпаан боор. Чоокта чаа-ла чурттап, амыдырап, ажылдап эртип келгенивис таптаашкын дижиривис үеде безин часкы тарылга үезинде демниг, шалыпчы ажылдап турган болгай бис.

Ам көрүп чоруурумга, байдал дыка-ла өскерилген боор чүве-дир. Ындыг-ла ырак эвесте Чөөн-Хемчик районче сургакчылап чорааш, ажылым аайы-биле «Искра», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг болгаш «Хөндергей» совхозтарның шаңнарынга чедип, часкы тарылганың канчаар чоруп турарын, ында ажылдап турар кижилерниң чуртталга болгаш хову турлагларының нийти байдалын сонуургап көрдүм. Мээң-биле кады Чөөн-Хемчик районнуң бойдус камгалал комитединиң ажылдакчызы А. Т. Балдыргы база чораан чүве.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң хову-трактор бригадиры-биле чугаалаштывыс.

Турлагның нийти байдалын, тарылга шөлдериниң ам-даа андартынмаан чыдарын, тараа тарыырынче, ол ажыл-ишти шалыпчы ёзу-биле эрттирерин-че чонну кыйгырган лозунгнар чогун көргеш, бригадирден айтырарывыска совхозтуң нийтизи-биле часкы тарылгага белеткелиниң кошкаан ол демдегледи.

— Кижи бүрүзү ажылдаза ажылдаар, тура чокта ажылдавас, хостуг апарган үе-шагдыр бо. Аныяк-өскен ажылды кылыксавас, чалданыр, бажын каттырган мал-ла. Чамдык трактористер андазының, сеялказын адырып каапкаш, хуу улуска өдек-довурак, ыяш сөөртүп, акша ажылдап алыры-биле кара туразында чоруй баар чоруктар бар болгулаар. Шанның байдалын көрүнерем! Удуур-чыдар черлер үе-шаанда белеткеттинмээн, септеттинмээн, ам чаа-ла баш удур кылдынып турар. Лозунгнар, көргүзүг самбыразы-даа чок, эрги чүүлдер бустугулан калгылаан. Трактор, машиналар чедишпес, септеттинмээн, ийи-чаңгыс тракторлар чер ажылдап эгелээн. Совхозтардан, район баштаар чериңден чаңгыс-даа дарга-бошка кижи келбес боор-дур. Кино, солун-сеткүүл-даа чок. Ол чугаазын ынчаар түңнеди.

«Искра», «Хөндергей» совхозтарның шаңнарының байдалы база-ла шак-ла ындыг байдалда.

Республикавыс рынок экономиказынче шилчип, бот-башкарылга, бот-хандырылгаже кирген болгай. Бо хүннерде садыг-магазиннерде кедиптер хеп, чиптер эъш-чем-даа эвээжээн-не болгай. Моон соңгаар оон-даа бергедеп болур. Бир эвес совхозтарывыс ажылы бо ышкаш сандаргай болур болза, канчап чурттаар, амыдыраар бис? Чоокта чаа Совет Эвилелинге даштыкының бир фермер кижизи чорааш, мынчаар чугаалаанын бир солундан номчаан мен: «Кайгамчык делгем, байлак чурттуг-дур силер. Силерге чедишпес, дудаан чүве черле чок, чуртуңарда чүү-даа бар-дыр. Хөгжүлдеңер, аас-кежиңер силерниң боттарыңардан хамааржыр. Кол-ла чүве ажылдаар-ла, ажылдаар».

Оон-биле чепшээрешпейн баар кандыг-даа арга бисте чок. Амгы үеде байдал нарын, берге дээрзин канчап черле чедир билбейн турар тараажылар боор деп бодал оон бээр мени дүвүредип чор. Мынчаар ажылдап болур хоор бе?

Альберт САНЧАТ.
Кызыл хоорай.

РЫНОК *болгаш* АМЫДЫРАЛ

ЭКИ БАЖЫҢГА ЧУРТТАЗА

Чуртталга бажыннарын хуу өнчүже киир садар дугайында чугаалар кезек үеде Кызылга тарап, хөлзээшкинни болдурган. Оон үндезинин хоорсоветтиң январь сессиязынче хооркүскомнун үндүргени бажын-балгат рыногунуң дугайында программа болган. Ол амдывызында телевиделде чоруп турар. Удатпаанда республика солуннарынга чаагайжыды туттунган квартираны чиик автомашинага («Жигули», «Москвич» деп марказындан бээр айтып каан) орнап турарының дугайында чарлалдар көстүп келген. Хоорайда квартиралар талазы-биле чогум чүү болуп турарыл, чүге ындыг янзылыг чарлалдарны солунга хостуг берип турар апарганыл, хөй янзы дамчыыр чугааларның үндезини бар бе? Корреспондентиниң бо айтырыгларынга Кызыл хооркүскомунуң чуртталга шөлү хүваар килдизиниң эргелекчизи Л. П. Ткаченко харыылаан. Чугаа үезинде билдингени чүл дээрге, кымның-даа күрүне квартиразын хуу автомашинага орнаар кандыг-даа эргези чок. Ол билдингир. Ынчалза-даа чогум кайы бажыңдан (кооператив бажыңындан база чадапчок) ындыг санал үнүп турганын хооркүскомнуң килдизи тодарадып хынаваанын илереп келди. Мынчаар ээ чок, ээн чыгыы турда, чамдык хамаатыларның өскээр көжерде күрүне квартиразын муң-муң акшага садыпкаш, киир бижидилгени кажар арга-биле кылдыртып бээриниң дугайында дамчыыр чугаалар хөй черге үнмээн ышкажыл?

Манаа хамаарыштыр Людмила Павловнаның тайылбыр бергени мындыг: өскээр көжүп турарларның квартираларын чуртталга-коммунал эргелели контрольга алыр ужурлуг. А бо черниң ажыл-чорудулгазын кым кайгааралга ап, бүгү чүвени шын кылып турарынга магадылалды кым берип шыдаарыл? Ол эргелелдиң ажылын ей-өйлеп хынап турар бис деп Людмила Павловна чугаалады. Бир ындыг хыналда үезинде паспорт столунуң ажылдакчызы херээжен болунун таныш-көрүштеринге киир бижидилгени бүдүү кылып бергенин илерей бээрге, ону ажылындан үндүрген.

Сөөлгү үеде Кызылдан болгаш республикадан соңгаар көжүп турарының таварылгалары чажыт эвес болгай. Хоорлып турар квартираларның чежези ээн турарыл? Ийе, ээн турар квартиралар бар. Өскээр көшкен өг-бүлениң кайы-бир кежигүнү үндүр бижиттээни-биле аңга оочурлуг кижини олуртур арга чок. Кежүп турарларны кижи база билип болур. Чер-чурт солуп деп чүве ындыг амыр бе... Өске черге барган, эки бажың-балгат, сагышка кирер ажыл тыптыр бе, ол черге ажы-төлге моон соңгаар чурттаарынга таарымчалыг болур бе дээш ышкаш хөй амыдыралчы айтырыгларны шиитпирлээр апаар. Барган черинге ижикпейн, дедир кежүп кээп турарының таварылгалары база ийи-чангыс эвес. Чижээ, Заварухиннерниң өг-бүлези үш өрээлдиг квартиразын ээн октапкаш (дужаап бербейн), чоруй баарга, бир херээжен кижи квартираны кара туразы-биле ээлеп алган. Оон ону үндүргеш, оочурлакчы кижини олуртуп каан турда, 3 ай болгаш Заварухиннер дедир кежүп кээп судка четчип тургаш, эрги квартиразынче олуруп алган. А демги оочурлуг кижи оон үнер ужурга таваржып, каяа чурттаар мен деп хомудап, инстанцияларже кезип туруп берген. Заварухиннер чеже шүүдел үндүрген-дир че? А хамык ужур—хоорай прокуратуразының көжүп чорутканының соонда 6 ай иштинде оларның олурган оран-савазы эрги ээлериниң эргезинге турар ужурлуг деп шиитпиринде. Бо талазы-биле хооркүскомнуң бир хуралынга прокурор биле күүседикчи орган маргышкан-даа чүве-дир. Ынчалза-даа сөөлгү сөс хоойлу күүседикчизиниң талазында арткан. Ынчангаш көшкен улустуң квартиразында 6 ай чедир чурттай бербээн бажын ээлери, бодамчалыг-ла олуруп кээрүнер, үндүр-киир ойлаттырар хилинчекке таваржы берзе канчаар.

Чамдык ээн турар квартираларны даштыкыдан кээп эгелээн шериг кезектериниң өг-бүлелеринге курлавырлап турар болду.

Амгы үеде Кызыл хоорайда бажың алырының оочурунда 6 муң ажыг кижи бар. Сөөлгү чылдарда кижилер барык 20 чыл чедир оочурлааш, бажың ап турар апарган. Оочурчу коңчуг оожум чылып турарыл? Бир кол чылдагааны билдингир—бажыңнарны көрдүнгениниден эвээшти ажыглалче тудуп киирип турары. Чижээ, эрткен чылын хоорайда тудуг ажылының чүгле 50 хуузу күүсеттинген.

Бажың оочурунуң дансызы муң-муңу-биле шөйлү берзе-даа, мында кижилерниң барык шуптузу кандыг-чүү-даа болза дээвиирлиг. Моон көөрге хамык ужур чурттаар оран-саваның кандыг шынарлыында ышкажыл. Өскээр чугаалаарга, чүвениң кедизин бодавас, а чүгле дуң чарып алыр-ла болза, бажыңның архитектуразын, чараш, эптиг шынарларын болгаш кадыкка кандыг салдарлыг болурун-даа тоовайн, серең хааржактары дег, бирээзи өскезинден ылгалбас бажыңнарны туткулап алгаш, оон ийи-чангыс өрээлдеринде өг-бүле көвүдээрге, сыңышпастап, база катап чуртталга шөлүн алгыларының оочурунга туруп эгелээр. Амыдырал дээш тенчү чок оочурлаашкынга чуртталга эртип каар.

Л. П. Ткаченко бистиң республиканың Министрлер Чөвүлелиниң өг-бүлениң бир кежигүнүнге 8 дөрбелчин метрден эвээш онаажып турар болза, ынчан чуртталга шөлүн алгыларының оочурунга туруп болур деп шиитпирлээни шын эвес деп бүзүреди. Өске хоорайларда 6 дөрбелчин метрден куду болза, чүгле ынчан оочурга тургузар. Ынчангаш оочурнуң хөвүнүн болгаш чылбазының база бир чылдагааны мында. Шору дээн ийи өрээл квартиралыг өг-бүле болгаш общежитиеде сыңмарлажып олурар өг-бүле чаа. эки бажың дээш деңге оочурлаарга сөөлгүзүнге черле чөптүг болбас ышкажыл. Артыктажыр чорук база моон укталыр дээрзин утпаалыңар.

Бисте-даа, ниити чуртта-даа бажың орнажырының айтырыы аргажок багайын билир бис. Ынчангаш бо айтырыгның бисте кандыг байдалдыын уктап-суравайн-даа, коңчуг эки туржулганы чоокта чаа «Семья» солунга парлап кааның номчааш, ону бистиң хоорайга ... деп бодап кагдым. Чүүлдүң ады «Коммуналкадан канчап үнерил?» Ындыг мурнакчы дуржулгаларны хооркүүском мөөннеп, биске кайызы таарыжып болурун өөренип, сайгарып көөрү күзенчиг. В. П. Урванцев, Л. П. Ткаченко чергелиг эштер ындыг солун чүүлдерни номчуп, хайгаарап турбайн аан. Ынчалза-даа ону каттыштырып, анализтеп, өөренип көөрү херекке алдынмайн турар хире. Чижээ, Уфада бир улуг каът бажыңны бир өг-бүлеге бүрүнү-биле хүлээдип бээриниң дуржулгазын эрткен чылын-на парлалгага бижээн. Биске ону чүге ажыглап болбас деп. Бир өг-бүле (ол кооператив болур) бодунуң чурттап олурары каът бажыңны хүлээнип алгаш, оон бүгү техниктиг хандырылгазын, арыг-силиин харыылаар.

Бо чылдың апрель айда «РСФСР-де чуртталга фондузунуң хуужудулгазының дугайында» хоойлу телевиделе ажылдап кылдынган. Ону бо чылын бир сессияга хүлээп алырын планнап турар. Моон көөрге, чуртталга бажыннарын хуужударының айтырыы хоойлулаттынып бээрге, Кызыл хооркүүскому күрүне квартираларын садып эгелээри чайлаш чок апаар-дыр. Азы өскээр чугаалаарга, чурттап олурар квартиравысты (күзээр болзувусса) хуу өнчүвүс кылдыр садып алыр аргалыг болу бээр бис. Бажың-балгат рыногунуң херек кырында ажыглаттынып эгелээри ол. Оон кандыг байдалдыг болурун хооркүүскомнуң оралакчы даргазы В. П. Урванцев-биле кыска интервьюга көргүскен бис (бо чылдың март 7-де «Шынга» парлаттынган).

Кандыг кижилерге оочур чокка бажың берип турарыл? Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң айтыышкыны-биле дайын киржикчилеринге, алдарлыг кижилерге, ниитиктиг херектер, культура, кадык камгалалының ажылдакчыларынга чаладып келген специалистерге оочурдан дашкаар берип турар. Ынчап кээрге, демги-ле төнерден улам узап турар оочур дам-на чылбастаар. Ынчангаш дем каксы адап-сурап олурганым дуржулга ёзугаар бажың алырының оочурунда кижилерниң херек кырында байдалын ханы анализтеп, кымга бирги ээлчегде квартира эң-не чугула херегил, а кым ийи өрээлдиг квартиразы-биле бичии манап шыдаптарыл деп чүүлдү коңчуг чөптүг, тода ылавылап алыры тоң чугула. Бисте чүнү-даа «деңге көөрүнүң» принципин тергиидевишаан хевээр ышкажыл. Чурттаар оран-сава айтырыынга тодаргай байдалды тургузуп, манаа аай-баштыг чөптүг чорукту улуртулгага алгаш, кижи бүрүзүнге төлептиг оран-савага чурттаар арганы тургусса.

Надежда ЭРГЕП.

СОГААШ, БАЛА БАЗА КАВАЙ...

Сес школаның өөреникчилериниң күш-ажыл кичээлинге кылган ажылдары ол хүн делгеттинген. Ону көрүксээн чурттакчылар база арбын келген. Делгелгениң көрүкчүлери оолдар, уругларның бүдүрген ижинге хамаарыштыр боттарының үнелелин аңгы-аңгы илередип турду.

— Алдан-Маадырда ус-шевер салгакчылар эвээш эвес-тир. Көрдүңер бе? Чаш уруг каваайы, шыдыраа, шай согаажы база бала дээш — колдуунда тыва эдилелдер бар.

— Ийе. Шынап-ла, ындыг чүве-дир. Ынчалзажок Ак-Даш школазы моон дудак чок. Амгы рынок үезинде тараа соктап чиирде согааш, бала база десни белен. Артында бир деспиниң өртээ 20 рубль, а согааш биле баланың —35 рубль деп бижээн. Оларны садып ап болур-дур. Столдарны, сандайларны улус арылдырып аппаар хевирлиг.

Бо дээрге школачыларның бүдүрген ажылдарын сонуургап келгеннерниң аразында чугаазы-дыр. Уруглар, оолдарның кылган ажылдарында хөй янзы эт-сеп бар. Кара-Чыраа ортумак школазында оочуга башкының удурткан өөреникчилери 3 бызааны, 2 иткл кылып эккелген. Оларны чон шыдаа сонуургап садып алган. Черле ынчаш оолдарның чазап кылган эдилелдери бедик үнелелге дүгжүп турарын чылдан чон түннээн.

Уругларның даараан, аргаан, кылыглары база элбек делгеттинген. Шай, дус хаптарын, содак болгаш шудактарны, бөрттерин, сырттыктарны — алдан-маадыржыларның салгакчылары салып делгээн. Ол кылыгларның шынары эки деп үнелеткен. Кызыл-Тайга, Ак-Даш школаларының уругларының аргаан, даараан платьелерин, бөрттери база хөй. Шынар талазы-биле чоңга мактаткан. Күш-ажылга боттарының ус-шеверин дамчыдып, өөредип турар Алдан-Маадыр, Бора-Тайга, Кызыл-Тайга база Ак-Даш школаларының башкыларын, ада-иелерин манаа демдеглексеп тур мен. Бо дээрге оолдар, уругларга мергежил шилип алырынга эге үндезин болур. Уругларның кылып шыдаптар ажылдарын моон соңгаар-даа бүдүртүрүн уламчылаза эки. Чүге дээрге ындыг делгелгелерниң удаа-даа организастаары, чоннуң хереглелин хандырарынга дуза болур.

Өөреникчилерниң бүдүрген ажылдарын чоңга бараалгатканы —ярмарканың бир хевири. Ынчангаш кайы школаның эккелген ажылдары хөйүл, оон шынары кайы хирел деп чүвени келген чоннуң хереглелинден, оларның киирген орулгазындан түңнээн. Шак ынчаар анализтеп кээрге, Алдан-Маадыр бирги черде (директору Д.-Б. Х. Ондар), ийигизин Бора-Тайга (директору В. Т. Ондар), үшкүзүн Ак-Даш (директору В. Д. Ооржак) школалары ээлээн. Пөс аймаандан бүдүрген кылыгларны аңгы түңнеп көрген. Алдан-Маадыр, Кызыл-Тайга, Ак-Даш школалары түс-түзүнде бирги, ийиги, үшкү черлерни алгылаан. Ол школаларны бирги, ийиги база үшкү чергениң дипломнары-биле шаңнаан. Хереглел бараанары бүдүрүп кылырынга өөреникчилерни өөредип, шынарлыг эт-септерни, хеп-сынны делгеп салганы дээш чамдык башкыларны шаңналдарга киирип, күш-ажыл дептерлеринге районнуң улус өөредилге килдизи киир бижээн.

Ярмарка-делгелгеге киржип келген школаларның төлээлериниң чыгташ, оларның-биле ажык чугаа кылган. Анаа моон соңгаар чүнү кылырының талазы-биле санал-онал солчуушкуну кылып, төлээ бүрүзү бо ажылды уламчылаарын саналдаан, аъттың дериг-херекселдерин, аъш-чем аймаан эм-даа хөйнү үндүрүгеш, чоңга бараалгадырын көрген. Өөреникчилерниң чайгы дыштанылгазын чөптүг ажыглап, школа шөлүнүң участоктарынга, бүдүрүлге бригадаларынга картофель, ногаа өстүреринге, сиген белеткелинге оларны хаара тудары чугула дээрзин чугаалашкан. Манаа кол-ла чүве — ажылды таптыг башкарары, таарымчалыг байдалды оларга тургузары деп олар демдеглээн. Школа бүрүзүнүң төлээлеринге анаа чугаалашкан санал-онал солчуушкуну коңчуг ажык болганы чугаажок. Олар ажыктыг сүмелерни база дыңнап билип алганнар.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл районнуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

РЕДАКЦИЯДАН: школачыларның бүдүрген ажылдары халас барбас кылдыр ярмарка организастааны коңчуг чөптүг-дүр. Мону ам-даа уламчылаары чугула. Ам чайгы үеде уругларны күш-ажылга хаара тударының сорулгаларын салып турары черле кол айтырыг. Оларны уштап-баштаар кижини тускайлаары албан. Өөреникчилерниң чайгы үеде кылыр ажылдары хөй. Ону дыштанылга-биле холбаштыр чорудар. Эм үнүштер аймаан, кат-чимистерни чыып болгай. Оон аңгыда туужуур-сигеннеп чүге болбазыл? Ону уруглар, оолдар чайлыг чыып болур. Чүгле айтып бээр. Ол сигенден туужуур, кисточка белеткээш, чоңга саткай. Бо база-ла тывылбас хереглел бараанары ышкажыл.

Үстүнде адаттынган школаларның өөреникчилери элбек бараанар бүдүрген-дир. Түңнелдиң үндүрерде, артында киирген орулгазын база барымдаалаан. Ол киирген орулганы чогум кандыг чарыгдалга ажыглаар кылдыр сорулга салганыл? Бижикчи ону айтыр турган. Рынокче шилчилге үезинде өөреникчилер боттарының киирген улуу ажык-дузалыг дээрзин билип алырда, тодаргай айыткан болза эки-дир.

Соңгукчунуң бодалы

ХЕРЕК КЫРЫНДА КАНДЫГЫЛ?

Республика солуннарын хире-шаам-биле чагыдып алгаш номчуп орар мен. Радиону дыңнап телевизорну даңгырак көрүп турар мен. Бистерниң-даа, чурттуң-даа депутаттары хуралдап, чугула айтырыгларны шиитпирлеп турарын көрүп, билип турар бис. Ынчалзажок ол бүгүнүң амыдыралга боттанып келгени дыка эвээш. Шын, дорт шиитпир база эвээш деп бодаар мен. Телевизорга чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидер деп хүннүң чыгыы чугаалап кээр. Ол хирезинде херек кырында амыдыралга көскү боттанган чүве эскертинмес-тир. Чижээ, Шагаан-Арыг хоорайны ап көрээли. Улуг, биче чон ортузунга таптыг лекция, беседа кылганы чок. Депутаттар чон ортузунче кирбес, оларның амыдырал-чуртталгазын сонуургавас-тыр. Депутат кижи бодунуң соңгукчулары-биле кезээде харылзаалыг болурун күзээр мен. Чүгле чаңгыс депутат канчап четтигер, а даргалардан база чоннуң амыдыралы хамааржыр.

Аъш-чем, идик-хеп аймааның өскени-биле холбаштыр, чоннуң амыдырал-чуртталгазы нарыыдап-ла олур. Чүү-даа чүвени талониизаар апарган. Шынында ол талонну чөптүг ажыглары болдунмайн турар. Ынчап кээрге талоннуң хөй кезии куруг барып, ажыглаттынмайн турар. Чижээлээрге, арага дижик. Айда чүгле ийи катап кирер. Ол чаңгыс магазинге кирген араганы кижи садып алыр аргажок. Чүге дээрге оочурга корум-чурум сагыттынмайн, күштүг кижи-ле мурнун былаажып тургаш, садып алгаш баар. Черле ынчаш бо база чоңга бараалгаткан чем болганда, ону магазин бүрүзүнге сатса деп бодал бар. Ынчан кижилерниң баскылажыр чоруу чидер, корум-чурум чүгээртээр чадавас. Кырган-дижен кижилер анаа шуут четпес боор-дур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар биле РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшинге дараазында айтырыгларны салыксадым: даг-дүгү, эът, сүт база дүк дээш өске-даа чүг этти чурттуң хоорайларынче чорудуп турар бис. Оон орнунга дугуржулга-керээ ёзугаар барааниар хире-шаа-биле кээп турар-дыр. А үндезин чурттакчыларның хүндүлүг чеми — сарыг шай чүге келбестей берди? Суксун ханар чемниң бирээзи ол болгай. Оон аңгыда өртээ улуг, хаптыг таакпылар келир-дир. Анаа пенсионер кижиниң каш акшазы чаңгыс хүн-не арлы бээр. Мындыг берге байдалга келгеш, пенсионер кижи моон соңгаар канчап амыдыраар чүве ирги деп бодал-биле бижип олур мен. Черле ынчаш тус черге бараанар өртээн чиигеделиг көөрүнүн хемчээн алза деп соңгукчунар мен идегеп манадым.

Чаш-оол КҮЖҮГЕТ.

ШЕВЕР БАШКЫ

Кызыл-Арыг дузалал школазында даараныглга башкызы Тудаа Чанчыповна Кенденге хамаарыштыр эки сөстер бижиксэдим. Оон башкы стажы 30 чыл ашкан. Ам пенсиялап алган-даа болза, башкылавышаан. Ол өөредилге чылы эгелээрге-ле, клазын таарыштыр көргүзүг материалдыбиле каастап алыр. Даараныр машиналар үргүлчү белен. Кичээлдерни эки деңнелдиг эрттирип турар.

Тудаа Чанчыповнаның кичээлдеринге быжып, даарап, аргып, хепти септеп өөредип турар. Өөреникчилери часкы экзаменни үргүлчү эки дужаап турар. Хурал-суглаада, байырлалда мактал шаңналды үргүлчү алыр.

Бодунуң дуржулгазын эңыяк башкы Анна Петровна Ангыракка айтып берип турар. Башкылар болгаш сургуулдар чону Тудаа Чанчыповнадан кээп, сүме айтырып, хепти даарадып, боттары база оон өөренип ап турар. Ылангыя тыва хепти даараарынга онза мергежилдиг. Ол сес уругну өстүрүп каан. Шупту ажы-төлү Тываның янзы-бүрү булуннарында ажылдап чоруур. Улуг мергежилдиг, үлегерлиг башкыга кан кадыкты күзеп, ажыл-агыйга чединишкиннерни күзедим.

Анай СЕДИП.

Амыдыралывыс айтырыглары

БИСКЕ ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕРЕМ

Силерге Эрзинден, ында хөй адырлыг коммунал-ажыл-агый эргелелиниң чунар-бажың база хеп чуур комплекизиниң котельназының кочегарлары Сергей Бүрзекеевич Долзатмаа болгаш Мөнге Намендаревич, Дульбаа бистер дузалаарын дилеп, бо чагааны бижип олур бис.

Чагаада бижиттинген чүүл-биле таныжып, ужур-утказын билгеш, «Шын» солуннуң редакциязы биске, кочегарларга-даа, бистиң коммунал-ажыл-агый коллективинге-даа, эң ылангыя моон түңнелинде, Эрзин суурнуң чурттакчы чонунга улуг дузаны чедирер боор деп идегеп артывыс.

Амгы үе —ажык-чарның болгаш демократияның үези болгай, ынчангаш республиканың өске-даа булуннарында бистер ышкаш хилинчектенип турар база республика чергелиг, район чергелиг даргалары чогумчалыг дуза чедирбейн турар ажылчын коллектив туруп база болур а ындыг болганда, бо чагааны «Шын» солунга парлаптар болза улам эки. Бисти уштап-баштап турар даргаларывыс номчузуннар, түңнелден үндүрзүннер.

Бижип турар чүүлүвүстүң ужур-утказы мындыг: бистиң коммунал ажыл-агый чериниң ажылы сөөлгү чылдарда баксыраан, чаа чүүлдер чок деп. А харын-даа хурал-суглаа болган черлерге-даа, чон чыылган черлерге-даа үргүлчү багай ажылдыг деп бактадып келдивис. Эң-не багай деп санадып турары—бистиң участок, чунар-бажың ажылы. Чылдагааны чүдел? Бис ийи кочегарның бирээвис (Дульбаа 5 чыл ажыг) улуг стажтыг, а бирээвис (Долзатмаа 4 ай), чоокта чаа кирген, мындыг бис. Кижи кайа-даа ажылдаза, кылып шыдаар ажылын эки кылыр, ажыктыг кылырга, кижиниң бодунуң сагыш-сеткилинге-даа өөрзүүг, бодунуң коллективинге ажыктыг, чонунга эптиг болур ужурлуг деп бодаар бис. Ындыг ажылга кижи чоргаараныр-даа ужурлуг. А бисте ындыг эвес: чунар-бажыңның одалга системазы — котёлдар болгаш чылыдылга системазында демир хоолайлар ирип калган, дат чип турар, изиг, соок суг чунар-бажыңнаар хүнде багай деп чон хомудап турар. Ол шын. Котёлдар («Универсал-6») эргижиреп калган, ында сугнуң температуразын, базыышкынның орта көөр дериг-херекселдер чок, ынчангаш сугну изидип турган үеде-даа, бус үндүрүп турган үеде-даа, ол процессти бистер, кочегарлар, шын хайгаарап, хынап шыдавайн турар бис. Оон ужурундан бисти 2 катап, котёл силгидип үрээн силер деп, администрация бистиң адывыс кырынга акт бижип турарынга чөпшээрешпес бис. Апрель айның эгезинде, кол котёл үрелгенде Германов деп дарга келгеш бистерни коңчуп сөглеп-сөглеп, чана берген. Оон чугаазында эки чүүлдер база бар деп билдивис: кочегарларны 3 неделя өөредир, курстарже чоруп, өөренинер деп турары шын, ээлчег эрттирип, ажылдап турган үеде ыяап-ла ээлчег журналы турар, анаа котёлдуң ажылдап турган режим байдалын, датчиктер, манометрлер, термометрниң көргүзүглерин ыяап бижээн турар, ээлчегин хүлээнишкен журнал база турар дээри шын. А бистиң бо черге ындыг чүве черле туруп көрбээн чүве-дир, ажылдап турар кочегар кижи бо бүгүнү даап бодап, боду таарыштыр ажылдап турар.

Бо котёлдар үрелген соонда, ону улуг өртек-биле (6 муң ажыг рубль-биле) кооперативке кылдыртырга, шынары багай болган. Кол котёл «тырттпас», даштыкы штукатурказын безин кылбаан болду. Ону оон кочегар Дульбаа Мөнге эде кылган: котёлдуң үстүкү арматуразынга оон деннелин бир түүйбу бедик кылдыр салыптарга, ам котёл «тырттар» апарган, ойбак черлерин дуй база штукатуркалаан.

Апрель айда мындыг ажылдар кылдынып турган ужурундан чүгле ай төнчүзүнде барып чонну чундурган бис. А сентелге үезинде одалга системазын доңурбас дээш одап турган бис. Кажан шалын алыр дээш чеде бээривиске, биске 100 рубль бичии ажыг акша бижип каан болду. Черле ынчаш, бистиң бо комхозка шалынны коңчуг эвээш төлеп бээр, үргүлчү кызаар, янзы-бүрү чылдагааннар сөглээр. Ажылчыннарга, өске эштеривиске, чунар-бажың ажылдакчыларынга, хеп чуур эштерге, сантехник-электрикке шалынны долузу-биле төлеп берген боор турар. Бисте профком даргазы Мөнгүн-кыс Кара-Сал бистиң эрге-ажыывысты камгалаар хамаанчок администрацияның талазында турар, боду контора ажылдакчызы кижи болгай. Ындыг-даа болза, профэвилел ажылчын кижиниң эрге-ажыын камгалаар чүве болганда, бистиң бо ажылдап турар байдалывысты өөренип көөр ужурлуг: тускай чем (сүт, үс) бербес, кадыг ажыл дээш немелде төлевир база чок.

Бир эвес техниканың айыыл чок болур чоруунуң талазындан алгаш көөр болза бистиң бо черивисти харын-даа хаар чыгы чер бо. Котлонадзор чери-даа, бистиң профэвилелдиң рескомунда-даа эштер көдээ черлерде мындыг байдалдыг ажылдап турар кижилерге дузалаар талазы-биле ажыл чорутпайн турар. Эрги чаңчыл-биле, бир багай чүүл болурга азы улуг авария болур болза, ам кээп хемчег алыр, а буруулуглар — демги-ле адаанда ажылдап турар ажылчын кижи частырыг кылган боор, оон дендезе, оон үстүнде бир кижи хемчег алган боор, бо-ла. Бис ол «арганы» коңчуг эки билир бис.

Бистиң берге байдалда ажылдап турарывысты шупту билир — райкүүском, көдээ Совет, бистиң бо округтан улус депутаттары-даа. Харын-даа тускай комиссия тургузуп каан деп биске чугаалаан, ол комиссияның ажылының түңнелинден бир эки чүве үнер боор деп бодап турган бис. Ол база дуза болбайн барды.

Бистиң коллективке планёрка эрттирип турары база элдеп: колдуу маргыжар, кыржыр, ынчангаш орта ажыктыг чүве кылдынмас. Райкүүскомдаа, Кызылдан-даа даргалар келгенде, перспектива эки болур, материал-техниктиг бааза чаа апаар дээр: гараж тудар, чаа чунар-бажың эдаар дээш. хөй-ле сөстер, хоозун аазаашкыннарны бис ам 4-5 чыл дыңнап келдивис, а ажылдаар байдалывыс, дериг-херекселивис эрги хевээр артып-ла турар, харын-даа хүн келген тудум баксырап турары ол.

Моон түңнелинде чон бергеден, түреп турар. Эң ылангыя, апрель айның эгезинден бир кижи чунарда, ам 53 көпеек төлээр, а чунар-бажың хирлиг-чамныг, изиг, соок суу орта болбас, үзүктелир. Бистер боттарывыс, кочегарлар безин чөгенир апардывыс. А ажылды каапкаш, чоруй баар дээрге кижиниң сагыш-сеткилинге таарышпас, төрээн коллективинге ам-даа ажылдаза деп бодаар-дыр бис.

Хүндүткел-биле
Сергей ДОЛЗАТМАА,
Мөнге ДУЛЬБАА.
Эрзин суур.

АЖЫЛ ХӨНҮП ОЛУРАР

Чөөн-Хемчик районнуң карааз четпестер ниитилели тургустунганындан бээр 30 чыл боол турар. Бо үелерде кандыг бергелер турбаан дээр, ынчалза-даа бистиң эге организациявыс болунун ажылын уламчылап, караа четпес инвалидтер дээш сагыш салып турар болгаш турган-даа. 30 чылдың иштинде организацияга дыка хөй даргалар болгаш секретарылар солчуп турган.

Бистиң эге организациявыс Кызылдың баштаар черинге чагырттып турар, ынчалза-даа баштаар чериниң кошкак ажылы-биле мынча хөй даргалар, секретарылар солушкан. Эрткен үелерде баштаар черден эвээш дуза чедирип турганы хоочун кежигүннер чугаалап турар.

1988 чылдан эгелеп Анчымаа Донгаковна Седип анаа ажылдай берген, ол 1 бөлүктүң инвалиди, кандыг-даа бергелерге торулбайн, районнарда чурттап, ажылы чок инвалидтер дээш улуг кичээнгейни салып турар. Эш Седип боду көдээ суурга ажыл чок чурттап турган болгаш оон кайы хире бергезин билир, ынчангаш ындыг кичээнгейлиин бистер билир бис. Мону чүгле Чөөн-Хемчиктиң эге организациязы эвес, өске-даа эге организацияның кежигүннери дөгере бадыткаар боор деп бүзүрээр-дир бис. Бо барымдааларның чамдык чижээ— дузаламчы акшаны, кадыкшылга путевкаларын ажылдавайн турар инвалидтерге хөйнү берип турар апарганы кежигүннерге шуптузунга билдингир, ол ышкаш ном дыңнаар магнитофоннарны районнарда чурттап турар инвалидтер ажыглап эгелей бергени өөрүнчүг боол турар. Оон ынай немелде чемни районнарда инвалидтер ап турар апарган.

Байдал бо хире экижип чоруп орда, ниитилелдиң чамдык кежигүннериниң хомудап турарынга бистер таарзынмайн турар бис. Бистиң кежигүннерниң аразында анаа ажылдап турган кижилер база бар.

Кызылдың өөредилге бүдүрүлге чериниң ажылчыннарының ажылдаар болгаш чурттаар чери долу хандырылгалыг, чылыг одалга системалыг бажында туруп турар. Оларның дыштаныр культура бажыңы база бар, аъш-чемни аразында эккеп садып турарын дыңнаан бис. Бичии уруглары дөгере садикте турарын дыңнааш, бистер кажан ындыг черге чурттаар ирги бис деп, хүн бүрүде манап турар бис. Ындыг турбуже, бүдүрүлгениң ажылчыннары чүгле боттарын бодаар, оозу хомудаачы-дыр, ынчалза-даа бистер сөөлгү үеде кадык кижилерден чылдың калбайн турар бис деп чүвени бүзүреп биле берген бис. Чижээ, концерттерге киржип, аңгы-аңгы бөлгүмнерин эрттирип турар апарганывыс өөрүнчүг, ол хамаанчок, республиканың караа четпестер аразынга маргылдааларны эрттирип турары бүгүдеге билдингир.

Кижиниң үш чыл иштинде мынча хөй ажылы күш чок боор болза, кымга-даа хомуданчыг деп чүвени кончукчу бүрүзү билир боор. Республиканың карааз четпестер ниитилелиниң баштаар чери 30 ажыг чыл иштинде бо ажылды шимчедип шыдаваан, оон чылдагааны чүдел деп бүдүрүлгениң ажылчыннары сонуургавайн, хомудал үндүрери эпчок ышкаш-тыр. Ынчангаш ынай-бээр хомудап, хөй черге дарганы шүүдедириниң орнунга демнежип ажылдап, баштаар черге харын-даа дузалажыр болза эки деп бодалдыг бис. Хөнүп чоруп олурган ажылды деткиири чугула.

Михаил КУУЛАР, Лопсан-Шыырап ООРЖАК, Кызыл-оол ОНДАР болгаш шупту 7 кижи ат салган.

ТЫВАНЫҢ ХЕРЭЭЖЕННЕР СЪЕЗДИЗИНГЕ УТКУШТУР

ТӨЛЕПТИГЛЕР

Чөөн-Хемчик районнуң Бажың-Алаак суурда чонунга хүндүткелдиг, үлегерлиг, ажылынга кызымак херээженнер дыка хөй.

Ортумак школада эге класс башкызы —Кызыл Иргит ажылынга ак сеткилдиг бердинген кижи. Кезээде өөреникчилериниң аразында кады ажылдаан, кандыг-ла-бир чүвени сайгарган, оларны бодандыргаи, боттары түңнел кылыр кылдыр өөреткен турар.

Школага кичээл соонда дыка-ла үр чааскаан ажылдап олурар башкы болгай. Шак ындыг быжыг харылзааның, ажылынга бердинген өшпес оттуң чалыңының дээжизи херек кырында боттанган. Башкылап доостуруп турары 4 «а» класс школада быжыг корум-чурумнуг, шыырак билиглиг класстарның бирээзи болган. Шилчиириниң экзаменнерин эртемнер аайы-биле багай демдек чок дужаап, номчуурунуң дүргенинге, утказын билиринге шыырак билиглиин көргүскен. Хүлээнген ажылынга ак сеткилиден бердинишкиниң түңнелдери бо-дур.

Өскүс уруг-дарыын чааскаан кижизидип, өөретпишаан, күрүнениң мурнунга улуг үлүүн бедик медереп, бараалгадып чоруур башкыга өөрүвес, сеткилдиң ханызындан четтиргенин илеретпес арга чок. Кызыл Маннай-ооловна Иргит — Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы.

Кижилерниң кичээнгейлиг оваарып көрүп чорууpга, кайгамчык солун, талантылыг, кандыг-ла-бир чүүлге чажындан салым-чаяанныг, хандыкшылдыг кандыг улусту чок дээр.

Школавыстың өөредилге эргелекчизи Оолак Сарыг-Хаа үстүкү класстарда орус дыл башкызы, болунга хамаарышкан ажылынга негелделиг, ажылдың түңнелдиг чоруу дээш туржуп чоруур.

Өөредип турар эртемин ханы билир, башкылаашкынга улуг дуржулгалыг башкы. Хөй-ниити ажылындан база чыда калбас. Школа иштинге болуп турар спортчу маргылдааларга хөй-аъттыг кирипкенин биле ойнаар болгаш хостуг үезин ажыктыг эрттиреринге ынак. Оолак Самдановна — улус өөредилгезиниң тергиини. Спортка хандыкшылын черле кагбас.

Районга чылдың болуп турар хоочуннарның хаак спартакиадазынга идепкейлиг киржип, чемпионнап турар. Чүү дээр боор, 5 уругнуң иези башкы эр-хей-дир, коллективиниң чоргааралы-дыр. Херээженнер ажылынга киржип, агитатор, пропагандист даалгаларны үргүлчү ак сеткилдиг күүседип чоруур.

Кижи эмчизи Мара Машпалдыр чоннуң, не-чаштың кадыын камгалаар ажылынга бердинген, бир онзагай үүлени бүдүрүп чоруур буянныг херээжен. Ол үр чылдарда кадык камгалалынга ажылдавышаан, совет, партия, ажылдарынга идепкейлиг киржип келген. Суурувуста чаштарның кадыкшылы менди-чаагай. Чыл иштинде чаштардан хорамча болбаан. Оон удуртуп турары эмчи амбулаториязы районда дээрелерниң санында. Социалистиг чарышка чыл санында бирги-ийиги черлерни ээлеп, шаңнадып турар.

Мара Машпалдыр — партком кежигүнү. Малчыннарже униүшкүннерни кылып, кадык камгалалының ажылында илеголдин, вас-кежиктин, амытынның камгалакчы күжү, «солдады» боол туржуп чоруур.

Тудуг ажылында Анай Куулар, Кара-кыс Сат, Биченей Моңгуш ажыл-ижинге, ажы-төлүн кижизидеринге-даа улуг харыысалгазын көргүзүп чоруурлар. Ол хүлээлгезин бедик медереп билирлер.

Кандыг-даа ажылды кылакыла өөренир дээр. Олар малар ажылындан аңгыда, печка тударының мергежилин боттары шиңгээдип алган. Хойжуларның бажыннарын септеп чугайлааш, печказын тудуп берип турар. Туттунган печкалар шынарлыг болуп турар болгаш өрт камгалалының дурумнеринге бүрүн дүүшкениин өрт ажылдакчылары база үнелеп турар. Күзел турда, туразорук барда, чүнү-даа чедип алыр дээрзи-ле шын-дыр.

Херээженнерниң сундулуун, башкарыкчы талантызын эскерип көрүп, суурнуң социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринге оларны киириштирип, удуртуп башкарар ажылдарга депшидер чүве болза, дыка-ла тывыңгыр, чогаадыкчы херээженнер аразында чурттап чоруур-дур.

Александра МОНГУШ.
Бажың-Алаак школазының башкызы.

ЧУНУКСАНЧЫГ ЧУНАР-БАЖЫҢ

Эки чүүл кижиниң кичээнгейин хаара тырта бээр. Кызыл хоорайның төвүнде каш чыл бурунгаар база бир чаа чунар-бажың туттунуп эгелээнин кызылчылар эскерип турганнар болгай. Кандыг-даа ышти кызыл хол-биле тудуп кирилтерге, бүде бээр. Ынчангаш кызылчыларның четтикпейн манап турганы чунар-бажың каш чыл болгаш, ажылчыларын хүлээп ап эгелей берген.

Хоорайывыска чаа тудуг немешкенинге өөрүвес аргалаа чок. Ол база келир үеже бурунгаарлаашкынның бир демдээ-дир. Чунар-бажың боорла чүгле арыгланып чунуп алыр эвес, а чунуп алган соонда шайлап алыр, телевизорну база көрүп болур кылын каан. Ол база бистерге бир чаа чүүл-дур. Душтуң өртээ 1 рубль 05 көпеек, шуут чунар чериниң — 1 рубль 90 көпеек. Чунар черинден аңгыда ол, курган бузу, душтары, дензиленир чери, баш кургадыр чери дөгере бар. Ынчангаш өртекке хомудал турбас хире. Чаа чунар-бажың мээн сеткилимге коңчуг таарыжыр.

Чаа чунар-бажыңның буфединде инек-караа, киш-кулаандан белеткээн суксунну база тывылбайн турар тыва, сарыг шайывысты садып турар. Ижер суксуннар янзы-бүрү, бодуң шилип алыр сен. Ында янзы-бүрү эм оъттарны садып турары коңчуг таарымчалыг. Келген чон боттарынга таарыжыр эм оъттарны садып ап турар чораан. Бир кезекте тыва таракты безин садып турган.

Ынчангаш чаа чунар-бажыңга мээн хуумда хомудалым чок. Шынап-ла, барыксанчыг чунар-бажың ол ийин.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ООҢ АМЫДЫРАЛЫНЫҢ ОН ЧЫЛЫ

Ары-Торгалыгга орус чон шагдан бээр чурттап келген. Анаа баштайгы бажынны тудуп, амгы совхоз төвүнүң таваан салган улус ол. Мал-маган аайы-биле көжүп чоруп каар тыва улуста чаңгыс турлагга олурар харык ынчан турбаан.

«Күш-ажылдың хостуу» коллективтиң (документиде ындыг) кежигүннеринин болгаш Красная звезда суурнуң чурттакчыларының 1929 чылдың ноябрь 21-де болган каттышкан хуралының протоколунда мындыг одуруглар бар: «Хуралга олурушканы: коллектив кежигүннери 17, суурнуң чурттакчылары 28 кижи. Хуралдың даргазы — Зайцев, секретары — Чунарев. Бирги айтырыг — Апрельден ноябрь 20-ге чедир коллективтиң кылган ажылының дугайында агроном Г. В. Дмитриевтиң дыңнадыы...» Ынчангаш колхозтуң ол чылдың апрельде тургустунганы моон илдең.

Амгы Торгалыг суурнуң узун кудумчузунуң ортаа үезинде өрт черинин бажыны турар. Оон алдыы талазында, кудумчу кежилдир бедик хүрен бажың бар. Анаа, күрүне ажылынга он-на чыл ажылдаан хирезинде, чоңга алы сурагжаан, кайгамчык төөгүлүг болгаш салым-чолдуг кижи чурттап турган. Тывага улусчу революцияның тиилелгезин демдеглээр деп турар үеде, оон дугайын ыттавайн барып черле шыдавас-тыр мен.

1968 чылда «Тываның аныяктары» солунга ажылдап турган, Торгалыг суурда ол бажынга чеде бердим.

Херимни ажыдыптарымга, бажынның чадазының бедик аажок, ынчалза-даа ыт көзүлбес. Ол аразында менден дыка улгатпаан херээжен кижи эжиктен бакылап келгеш, дораан-на кирип кел деп чалай берди. Чоруй мендилешпишаан, кайынын келгенимни чугаалаарымга, сандайга орган буурул баштыг кара костюмнуг дарга, баштай ынча деп билдим, галстуун эпшишаан, менче көрүп келди.

— Аныяктар солунунуң улузу сураг барган улус чүве, харын. Оон-моон чагаалар кээр, ол-бо кижилер-даа кээр, а менден дилээр чүвези чаңгыс: чурук биле намдар.

Ам-на мурнумда олурар кижи кымыл дээрзин билдиме бердим: Степан Бүлчүн ышкажыл! Кымны-кымны, а бо партизанны билбес кижи кайын турар.

— Школага ужуражылгага чордувус. Бо шагның уругларының көрбээн, билбээн чүвези чок, чүнү-даа айтырар-дыр. Мен олар хире турумда, Октябрь революзу безин тиилевээн, ужук-бижик, кино-чурук, акша-көпеек болгаш оон-даа өске чүүлдер дүжүвүске безин кирбээн турган. Сагыш-бодал чүгле канчап хырын тоттуруп алыры чүве болгай. Ам удавас бажың бүрүзүнге кино көөр аппаар бис дижип турлар. Карактыг болган болза, магалыг-ла чүве-дир ийин. Ол школачылардан чаа келдивис. А бо мээн кадайым-дыр, ол эвес болза, хурал-суглаа баар туржук, шай хайындырып ижери безин менээ берге.

Ол серген, баштак болгаш дыка аныяксыг кижинин кара чажындан аш-түреңги, дорамчылал-кулданыгны көрүп, тыва феодалдарга, моол дүжүметтерге, кыдат эжелекчилерге, чиижек көпейлерге болгаш ак орустарга базындырып, чаа амыдыралды тургузар дээш демисежип, контрреволюстуг үймээннерни базарынга октуг-боолуг киржип, дайзыннарга туттуруп, эъдинге киир хилинчектеттирип, оон уламындан кадыын болгаш ажылдаар шиизээзин ышкынган-даа болза, мынчага чедир хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип келгенин билип алдым. Чүгле он чыл ажылдаан хирезинде, өске кижинин бүгү назынында кылып шыдаваан ажылын бүдүрүп каан.

Степан Бүлчүн 1903 чылдың июль бирде Улуг-Хемниң Торгалыгга төрүттүнген. Степан билип кээрге-ле, ачазы Самбажап, боду база бай садыгжы оруска хөлечиктеп турганнар. Сөс-домакка, янзы-бүрү мергежилге, черле амыдыралга өөренирииге ол дузалыг болган. Ылангыя оларның самдар кара өөн чаңдыр баспас дарган А. Бирюковтуң хувискаал дугайында угаадыглары бичии Степанның чүү эки, чүү багайын дээрзин ылгап билиринге кижизиткен.

Степан 1923 чылда, таптыг-ла тээрбилеп турган, Тываның Араттың Революстуг намының кежигүнүнге кирген. Оон хөй-ниити ажылынга киржилгези оон эгелээн.

Степан бичии турда-ла, Шагаан-Арыг-Аксынга күш-ажылчы кижилерниң чөвүлели тургустунган. Оон баштыңынга дарган Бирюков соңгуттурган. Ол үеде колчактарның Турчанинов Саян артыкылап ээп келген. А ак гвардейжи офицер Мальцев ийи чүс ак казактарлыг чедип келген. Улуг-Хемге, Чаа-Хөлге, Чөөн-Хемчикке байдал нарыыдаан. Кожайга үш оглу-биле чаштынып чыткан Бирюковту туткаш, хилинчектеп-хилинчектеп, өске туттурган орус болгаш тыва өөрү-биле катай Минусинск кара-бажыңынче чорудупкан. Оон чылдагааның Степан эки билген, ынчалза-даа ол кортпаан.

Чыл эрткен. Партизан командирлери Кравченко биле Щетинкин аг-шерии-биле Белоцарскиге келген. Ынчангы тулчуушкунну Степан көрген. Партизаннар бир бооңу анаа белекке берген. Ол оон өөрүшкүлүг чанып кээрге, Эйлиг-Хемниң чагырыкчызы Кыргыс Сонам-Байырның дужаалын ёзугаар, кыдат ак генерал Ян-Ши-Чаонуң паараны турган Даг-Ужунга (ам ында турасказал бар) эккелген. «Партизаннарның сенээ берген ланчызы кайыл? Кайда чажырып каглын?» деп байысаап турган Чот-яның чаразы дырыгайчып турган. Оон эттеп-хыйнап, хилинчектеп шаг болганнар...

«Элээн каш хонук шимчеп безин шыдавас турдум. Эштерим дузалады, четтирдим, Алыг-Түлүш Чүлдүм, Түлүш Солунам, Донгак Бүрбүжүк суглар мени карактап, чемгерип турдулар» деп, чогаалчы Н. А. Сердобов Степан Бүлчүнүн чугаазын «Добро и зло» деп номунга бижээн.

Оон соонда Степан Бүлчүн ол-ла Даг-Ужунга ак кыдат эжелекчилерни 1921 чылда чылча шаваарынга база киришкен. А 1924 чылда Тываның араттың революстуг шериинче ыттаныпкан. Бижик-билиглиг, орус, тыва, моол дылдарны эки билир Бүлчүн удаваанда шериинин комиссары болу берген болгаш дайынчылар ортузунга полит-кижизидилгелиг ажылдар база дайынчы белеткелдер чорударынга кескулүг киирип турган.

— Шериг комиссары турумда, Хемчиктиң байлары үймээн үндүрген. Байдалды хайгаарап, тайылбыр кылып, Чаа-Хөл аалдарынга кезек шериглиг чоруп турумда, 1919 чылда Даг-Ужунга мени эрнидеп турган Шыырап-Мээрен тудуп алгаш, Чадаанаже аппарган. Ёзулуг хиничек деп чүвени анаа көрдүм — деп, Степан Самбажапович, ам-даа аарып-саргып турган чүве дег, холбудун туттунуп, эгиннерин сүйбаттынып, үнүн бодун хынаттынып орган чүве.

Үймээнчилер Бүлчүнүү «Араттың аг-шерииниң дээди чанчыны-дыр» дижип келгеш, кырынче соок суг кудуп, тынгарып алгаш-ла, катап-катап моорадыр эттеп турганнар. Ынчап турда, карангылап келген. Даарта алып каптар деп шиитпир үндүргеннер. Ынчалза-даа өөрү комиссарын дал хаязынга хостап апкан. Бо удаада база-ла дириг арткан.

Тываның баштайгы партия-чазак делегациязы 1925 чылдың июль айда ССРЭ биле ТАР-ның аразынга найырал болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Керээ чарган. Ол делегацияның кежигүнүнге Степан Бүлчүңнү чорударын Тываның Араттың Революстуг намының Төп Хоразы болгаш Тыва Арат Республиканың чазаа шиитпирлээн. Ол даалга база чедишкиниг күүсеттингеп.

— Тываның аныяктарының революстуг эвилели тургустунгаш чыл безин четпээнде, мени Улуг-Хем кожуунче арээ кожкомунуң бирги секретарынга чорутту. Ол-ла 1926 чылдың августа ТАР-ның тоску Улуг хуралы республиканың Конституциязын бадылаан. Күрүне чазааның улусчу-демократтыг болгаш революсчу база феодализмге удур утканыышнары ол Хоойлуга илереттингеп. Ынчангаш чүгле аныяктарының эвес, бүгү чоннуң ортузунга угаадылга ажылы улуг болгаш нарын турган — деп, ол чугаалап орду.

1927-1928 чылдарда Бүлчүнү ТАР-ның Иштики херектер яамызының бижик даргазынга томуйлаан. Оон Тываның Араттың Революстуг намының Төп Хоразынче депшиткен. Удаваанда республиканың иштики херектер сайыдынга томуйлаан. Ынчан ол намның Төп Хоразының кежигүнү болгаш Төп Хораның Политбюрозунуң база кежигүнү турган. Тываның араттың революстуг шерии Иштики херектер яамызынга чагыртып турган, оон уламындан Бүлчүн чүгле корум-чурум тудуп турган эвес, харын, чурттуң олча камгалалын база харылап турган.

1930 чылдың март 17-де Чадаана үймээнчилерниң холунче кирген. Оон дугайында медегелден Бүлчүн сайыт ТАРН-ның Төп Хоразының Политбюрозунга кылган болгаш үймээнни базар талазы-биле болунуң чамдык бодалдарын илереткен. Ынчан чуртту камгалаарының чингине штавының чөвүлелин Иргит Шагдыржапты баштадып тургускан. Чөвүлелдиң кежигүннеринге С. С. Бүлчүн, А. Л. Чүлдүм, С. К. Тока, В. И. Конюшевский кирген.

Үймээнни базарынга кол удуртулга — боду ужен хар четпээн-даа болза, бо талазы-биле кымдан-даа дуржулгалыг, шагдаа-даа, камгалал-даа шериглерни удуртуп турар Бүлчүн сайытка онаашкан. Оон чуртта байдалды билиром черле кончуг болган. Ол дугайын Бүлчүнүн ТАРН Төп Хоразының секретары С. К. Тока-биле телефон дамчыштыр чугаазының архивте шыгжаттынган бижии херечилеп турар. Чижээлээрге, үймээнге киржип турар кижилерни, оларның мал-маганының саның, төрел-дөргүл хамаарылгазын сайыт тайылбырлап берген. Оон ынай партия рескомунуң архивинде Бүлчүннүн үймээнчилерниң удуртукчуларынга бижээн чагаазы шыгжаттынып чыдар. Ында «Иңгиолдан чоруткан чагааларны алдывыс, ында «Бора-Шайның, Хандагайтының, Шеминиң, Чыргакының болгаш Саглының араттары бижидивис» дээнинер мээге, ону үймээн үндүрген каш идегеттер бижээн силер» деп ол бижээн болгаш үймээнчилерниң айтырыгларынга чогуур харыны берген.

ТАР-ның 1926 чылда бадылаттынган Конституциязында чер болгаш оон эртинези, суг болгаш бойдустуң байлаа бүгү чоннуу болур деп чарлаан. А ол дээрге феодалдыг ёзу-чурумнуң буураашкыны, байларның хамык өнчү-херекселин ышкынары-дыр. Ындыг онаап, хавырып эгелээн турду. Ынчангаш байлар болгаш оларның ажылчыннары (кулактар) үймээн үндүрүп, чаа Конституцияга удурланган. Ол үймээн бастырган соонда, Степан Бүлчүн Тыва Арат Республиканың мал болгаш чер ажылының сайыдынга томуйлаткан. 1932 чылдың февраль-мартта болган ТАРН-ның тоску съездинге ол «Бистиң Тывавыс 26 тракторлуг апарган» деп, улуг өөрүшкүзүн илереткен.

1931 чылдың июль 12-16 хүннеринде «Элегес» курээкомга ТАР-ның колхозчуларының бирги съездизи болган. Анаа Даг-Алтайдан, Хакасиядан болгаш өске-даа черлерден төлээлер келген. Бо болгаш өске-даа болуушкуннар, чааттыглаар сайытты өөртүп турган. Ынчалза-даа 29 харлыг оол удаваанда, ол харысалгалыг дужаалдарга чаңгыс чыл ажылдааш-ла, хайлыг аарыгга, талаптыг повулаңга туттуруп берген, чараа кезуулбестей берген. 66 чыл чурттаанынын 36 чылын ынчаар эрттирген, оон чогум ажылдаан үези — чүгле 10-на чыл. Институт азы академия-даа доостаан ындыг чай анаа чок болган. Ол он чыл ону төөгүге мөңгеде бижиг арттырып каан. Анаа орден-хаярчыннаа, алдарлыг аттыг-даа херээ чок. Амыдыралының он чылы анаа турасказал болу берген. Ындыг кижи-биле ынчаа ужурашкан мен. Ону соонга катап-катап чугаалаксаам кээр-дир.

...Чурук тыртырарга, даштыгаа үнүп келген бис. Бажының буурул дуктерин эде суйбаарымга, чымчаа аажок. Боду кезиңчукке көрүнмес болгаш, хеп-сынын, галстуун эттиниш, катап-катап сүйбаттынып-ла турду. Мээн соомда ону чурукка тырттырган кижи чок болгаш удаваанда ол чок апарган. Оон дугайында медээ солуннарга 1969 чылдың март 5-те парлаттынган. Ынчалза-даа партизан Бүлчүн төөгүвүске кажан-даа уттундурбас.

Чоодуу КАРА-КҮСКЕ.
Журналист.

Даштыкыда

Шокар медээлер

ПЕКИН. Британ колониязы Гонконгтуң 5 ювелир магазинниче халдаанын ук черниң парлалгазы эң-не турамык дээрбедээшкин деп адаан. Ол дугайын Синьхуа агентилел дыңнаткан. Маскалар кеткилеп алган дөрт кижи чырык хүндүс-ле оорлап алган машиназы-биле магазинче кежир халдып, боо-чүзек-биле кыжанып турган 10 млн. гонконг доллар (АКШ-тың 1,8 млн. доллары) өртектиг алдын кылыгларны былаап алган.

Полиция таныыылдары бир магазинче халдаашкынны көрүп каан. Дээрбедекчилер дээпиптерге, оларны сүрүп, аткылажыышкын эгелээн, чеди кижи, оон иштинде ийи полицейжи балыгланган. Дээрбечилер туттурбайн барган.

ЛОНДОН. Рейтер агентилелдин дыңнадып турары: Пакистанның мурнуу талазында чедергей изиг болуп турар. Синд провинциязынга 200 кижи изиг-халыындан өлген. «Дээр чарлы берген ышкаш, канчаар-даа аажок изиг Синдиже халдады» деп, Хайдарабад хоорайның мэри Афтаб Ахмад Шейх медеглээн. Бичии хоорайлардан болгаш суурлардан медээ келбээн, ынчангаш хоораннарнын саны оон-даа чөвүдеп чадавас. Эмнелгелерге кээп турарлар хөй.

САН-ФРАНЦИСКО. Рок-сылдыс Брюс Спрингстин ыраажы Патти Сциалфты кадайланып алган, олар чаңгыс ансамбльге хөй чылдарда кады ырлажып келген. Куданы ооң улуг-даагай бажынынга эртген, эш чок, эвээш кижи анаа чыылган. Бажыңче дамдалга телевизилекчилериниң болгаш сурагжаалайларынга полиция эртирбейн турган. Журналистер чүгле сурагжаан чолаачы Боб Дилланның «тудуп ап» шыдаан.

Брюс биле Патти чогум шагда-ла кады чурттай бээрге улус-тур, олар оолдуг — Иван Джеймс июльда бир харлаар. Сурагжыг музыкант моон-биле ийи дугаар өгленгени ол. Ийи чыл бурунгаар ол манекенщица Джулиан Филлипстен чарылган.

Брюс Спрингстин 1973-74 чылдарда «Эсбери паркта Нью-Джерсиден байыр чедиришкиним» деп альбомун үндүрүп, Каттыышкан Штаттарга эргээн баштайгы гастролюзунун соонда сурагжыып берген.

МАДРИД. Барселонага эртип турган делегей кинофестивальның үглерээн өре «боой тудуп» каан. Ол чүгле беш чыл эрткен. Ону хаарының дугайында шиитпирни оон тургузукчулары — Каталонияның автономнуг чазаа биле Барселонаның муниципалитети хүлээп алган. «Вангуардиа» солунунун тыйнатканы-биле алырга, өр 200 млн. песет четкен. Кирээ негелделерниң күүсетпейн бир ган деткикчи спонсорлар улуг согугну кылган.

Эрткен чылын шаңналга телептиг болган француз болгаш ирланд кинорежиссерлар Жак Давила биле Пат О' Коннор акша шаңналын алырлар деп, фестивальдың дирекциязы аазаан. Доктааткан чурум ёзугаар шаңналдыг кижилер дараазында кинофильмнерин доозуптарга тыпсыр.

ВАРШАВА. ПКАП-тың чатыргазы душкен соонда эрткен ийи чыл иштинде Польшада байдал «эки талазы-биле шиитпирлии-биле өскерилген» деп, поляктарның чүгле 8 хувун санап турар.

«Жиче Варшавы» солунга парлаттынган хөй-ниитиниң санал-бодалын айтырар түңнелдерден алырга, айтырыгга харылааннарның 39 хуузу «байдал колдуунда чугээр апарган ышкаш» дээн. 43 хуузу өске утказыг харыы берген: «байдал өскерилген, чүгле багай талазынче». Хууда материалдыг байдалы баксыраанын 60 хуузу медеглээн. Байдалы экижээнин айтырганнарның 16 хуузу, шуут өскерилбээнин 22 хуузу демдеглээн.

МАНАГУА. Никарагуаның башкыларының ажыл соксадыышкыны эгелээнинден бээр 50 хонук эрткен соонда бүгү школаларда кичээлдер ам-на эгелээн.

Чурттуң башкыларының профэвилели башкыларның шалынын 25 хуу өстүрер деп негелдени салган турган. Ол негелдени чазак күүседир деп аазаан соонда кичээлдер эгелээн.

(СЭТА).

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзиндеи шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Ондар Анзатпаа Кошкак-ооловна — «Шамбалыг» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Сюрюнмаа Зоя Александровна — Күнгүртуг суурда хлеб пекарнязында хлеб быжырыкчызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Бавуу-Доржу Юлия Филимоновна — «Тере-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Байкара Татьяна Кызыл-Бугаевна — «Кара-Хаак» совхозтуң ажылчыны.

Иргит Надежда Солунамовна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң бухгалтери.

Салчак Светлана Бышкак-ооловна — эът, сөөк дылганы кылыр заводтуң мастери.

Чигжит Татьяна Ивановна — «Тере-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

МӨНГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Донгак Зоя Хандыевна — районнуң спорт комплекизинин техажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Анай-оол Нина Багай-ооловна — районнуң төп эмнелгезинин ажылчыны.

Кандан Татьяна Киндармаевна — райпоя секретарь-машинакчы.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Бүдегечи Өлзиймаа Очуровна — «Эртинелиг» совхозтуң саанчызы.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Базыр-оол Людмила Хирлиг-ооловна — Саглының участок эмнелгезиниң санитарказы.

Донгак Марта Александровна — «Эртинелиг» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Мария Доржуевна — Солчур ортумак школазының техажылчыны.

Ооржак Елизавета Делгеровна — улус депутаттарының Саглы кожээ Совединиң техажылчыны.

Ооржак Надежда Чозаровна — Саглы суурда бажың ээзи.

Ооржак Ольга Санчи-Мижиповна — районнуң харылзаа белдирииниң Саглыда салбырының почтальону.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Монгуш Лидия Дыртыковна — Солчур суурда ясли-садиктиң нянязы.

Саая Зинаида Арапчановна — «Кызыл тук» совхозтуң ажылчыны.

Тюлюш Вера Дырымаевна — «Эртинелиг» совхозтуң ажылчыны.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Ондар Юлия Увековна — Кызыл-Тайга суурда ясли-садикте кижизидикчи.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Ондар Долчун Бүттүг-ооловна — «Ишкин» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Полина Боодеровна — «Ишкин» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Светлана Делгер-ооловна — Кызыл-Тайга ортумак школазының башкызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың июнь 10.

«ЭЙЛИГ-ХЕМНИН» ЭЭЛЕРИ

Өшкү — тыва кижиниң шагдан тура сүдүн ижип, эъдин чип, дүгү, кежи-биле деп кылып чораны малы. Чамдык үелерде ону үнелеп көрбейн турганындан, өшкүнүң баш саны эвээжээн турган. Бистиң сөөлгү чылдарда өшкү ажыл-агыйлыг совхозтарны тургузуп эгелээн. Ажылды эгелээри черле амыр эвес.

Өшкү азыраар кылдыр тускайлаан «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору — республикада чаңгыс херээжен директор — Тамара Давадыровна Чечек-оол. Ийи чыл дургузунда мал бажы 27 муңга чедир өскен. Күрүнеге дук садканындан совхоз 4 миллион 930 муң рубль орулганы алган.

— Белен чүве турбаан, чүгле боттарывыстың кызыл күжүвүс-биле шимченип тургаш, ажыл-агыйны тургускан бис. Банкыга бичии-даа херээги чок турду. Агроүлетпүр каттыжыышкынының берген 50 муң рубльзи чедип ап, агар сан ажылдары безин белен эвес болур чораан. Ийи ажыл-агыйдан чыгган малды санааш, чер-девискээрин үлээш, актыны тургускаш, совхозтуң тургустунганын чарлапкан — деп, совхозтуң специалистери чугааны эгелээн.

— Совхозувустуң ийи-үш чыл кыска төөгүзү мензэ хөй ышкаш сагындырар. Бүгү-ле организастыг хемчеглер, оон-моон тыптынар, диленир, объектилер тударын дугуржур ажылдар бедик чүткүл чокка бүтпес турган. Дыка хөй бергелерни, моондактарны ажып эрттип, ажылга улуг өөренип тургаш, хире-шаавыс-биле чаа аргаларны тып алгар апардывыс — деп, директор оларның-биле сеткилин кадып, немеди.

А кандыг-даа эгелээшкинниң туюлунга чедиреерде, улусчу улуг күш херек дээрзин билдиңгир. Чүгле специалистерге эвес, бүгү чонга, күш-ажылдың кижилериге даянып ажылдаар болза, чедишкинни келир дээрзин олар билгеннер. Шын башкарылга, ажылчыннарның сонуургалын камгалаары, оларның сеткил-хөөнүн билири база деткимче болур.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң салбыры тургаш, тудуг-суур кагдыныг турган. Кагдынган суурларның чурттакчылары социал айтырыгларының шиитпирлеттинмейн тударынга сеткили хомудап турганы чугаажок. Төрээн черинге келир үези илергей, сайзыраңгай ажыл-агый тургустунар дугайын эйлиг-хемчилер бедик кезурлуушкунну хүлээп алган болгаш, сеткилинден ажыл-ишке бердинипкен дизе кайын частырыг болурул.

Өгбелеон Үрбүн-Кашпал, Чиңге, Ортаа-Хем, Куйлуг-Хем, Демир-Суг ынчаар өшкү малдап чораан, чаа салган мал ажылынга бердинген, алазиннин арга-дуржулгазындан кызыдып-ла туттунуп, эптемнин чедишкиннери-биле таныжып турган, малдың баш саның онча-менди камгалап, продукдунуң бедидер аргалыг болганнар.

Баштайгы хүннерде байдал кээргенчиг турган. Чыып алганы эрги-каксы алды машина, дөрт трактор — шимченир күш ол турган. Дөртен төс бажын, тозан сес өреге турган. Дөртен алды малчын кодан бар. Машина-техника нагааз дээр алдагла, заппалка чери безин чок. Бензинни кочал-биле кудар.

Мурнакчы ажыл-агыйга чораан, ээобе чыл малчынкап турар Нюдбина Кыргысовна биле Шуур-оол Кыргысович Биче-оолдарның кыштаанга барып, оларның ажыл-ижин сонуургап четтим-даа. Малчының ийи чымыштыг, олар шелээн малын чемгерген, кодан иштин эмгелээн турлар. Серн алазында чайын-на белгени өдек оваалаңы берген тур. Өшкүнүң дейгели эки, мал чеми четчир. Чүстен чүс баш анайны камгалап ап, бир өшкүден 1,2 килограмм дүкту кыргып алырынга олар бүзүрээдиг. Одарлар суг аданче кирген, сиген кезер чер чок, ам Серлиг-Дөндей барып кезип турар.

Хойжуларның чурттап орар байдалын сонуургадым. 1990 чылда продукция дээш 3 муң рубльди алган. Ийи өрээл бажында телевизор, радиоприемник дээш өске-даа бажың херекселдери бар. Республика болгаш төп солуннарны чагыдып алган. Чуртта болуп турар болуушкуннарның дугайында, рынок дугайында Шуур-оол Кыргысович дыка сонуургалдыг чугаалап орду. Чедер-четпестерни чүгле кыдыындан хайгаарап орбайн, болуңуң кызыл кужу-биле, үеннн тынынындан салдынмайн, демисежир чүве болза, бурунгаарлаашкынга дыка-ла дегүмнүг боор деп, ол малчыннар-биле чугаа соонда бодадым.

Ындыг чырык бодалдарым удеттирип чораам, Теліэле улуг кыштагының ээлери, Үрбүн-Кашпалдың сураглыг малчыны чораан Чанчып акыйның уруу, кудээзи Светлана, Михаил Давааларынын аалынга чедип келдивис. Коданда чүс-чүс ангор өшкүлерниң өңү далай өңү дег, олар дешкилежирге, чалгыглап сагышка кирер, хоюг дуктери эстээр. Кылыя харлыг дөңнүң чиргилчиннеринге оларның дуктери алдыналыр...

Аяк шайны ааргап ора, ажыл-иш-биле чергелештир малчыннарның кадыкшылын, культура негелделерин сонуургап айтырдым.

— Моон мурнунда чүгле ажыл негээр турган болгай. Бир эвес бо нарын үеде малчын кижи бүдүрүлгенин эртемге үндезилеп, ажылдың технологиязын, культуразын эки билбес болза, ажылдаарын кадыкка таарымчалыг кылбас болза, угаан-бодалын байлакшытпас олза, канчаар-даа кызарга, чер албас, түңнел бербес. Дирекция бо ажылдарже кичээңгей салып турары эки — деп, аалдың эр ээзи харылады.

— Экономиктиң өөредилгеге хөйнү бээр-дир. Корум-чурумну экижидеринге углаган комплекстиг хемчеглер алдынып турары эки — деп, Светлана немеди.

Аныяк малчыннарның чугаазы бадыткалдыг болду. Совхозтуң кол экономизи Роза Дарганоовна Кара-Сал чек системазын, ниити орулгадан тенну түңнел дээш ажылдаар арганы, өг-бүле керээзин чурттуң республиканың ажыл-агыйларының дуржулгазынга даяныр турган. Чүгле тайылбырлап эвес, ажыглап эгелээни — анаа бадыткал.

Беш миллион орулгалыг совхозтуң ажыл-ишчилеринин, хөй-ниитизинин изиг кузели-биле соңгуп алганы херээжен удурукчузунга бүзүреп улус болду. Херээжен удурукчу дугайында чугаалап тура, бодумнуң чамдык бодалдарымны чугаалавас аргам чок. Херээженнерни удуртур ажылче депшидерииден чалданыр, ийи-чаңгыс кыс дааргаларның чогаазыкчы, дидим саналдарынга бүзүрексевес чорук ам-даа бар. Ындыг бодаашкынның ам-даа артып каап турары хомудаңчыг. Удуртур ажылдарже эртем-билиглиг, эрес-кашпагай херээженнерни идип үндүрер болза, беримчези улуг боор ужурлуг.

Алызында зоотехник эртемниг, партия-совет ажылынга чээрби беш чыл чедир ажылдап кааптаан, коммунист Тамара Давадыровна Чечек-оолдун районнуң коммунистери, чону хөннүлеп кижизиткен дизе частырыг болбас. Кандыг-даа ажылда ажылдап турар херээжен кижи — не. Ол өг-бүлези, ажы-төлү дээш кезээде чүээ ыстап чоруур. Малчынлап кезип чораш, отай чанып ора, Тамара Давадыровна берге, чымыштыг кижинге кижизидилгезинге өлеригжи болуп өөнүң ишти Хөвалыг Эникович Чечек-оолдун дугайын чылдың-биле чугаалап чорду. Ол үеэн чүгле хандыкшылдыг аа, Өг-бүле кежигүннери бот-боттарын деткижер, билчир. Хулдулежир боорга, сагыш-сеткилге эки, ажылга-даа тепкииш. Иркутскиниң даштыкы дылдар институдунда өөренип турар оттүг кызы Чейнештиң чагаазын номчааш, ава-ачазының өөрүшкүзү аажок.

Болуңуң дугайында чугаага хеңнүү чок, мен канчаар, бодумнуң кончуг дээш, Тамара Давадыровна мурнакчыларны хөй-биле аалдап болду. Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, серге кадарчызы Василий Хүүракович Доржу, өшкү кадарчызы Шагдыр Сат-оова, Мунгит-оолдун өөнүң ишти Сентябрина Лидия, Март-оол Күдер-оолдар, Бичии-Улуг, Эрес-оол Керзенчейлер, Михаил, Светлана Даваалар 1990 чылда чүстен чүс дөртен дөрт анай алган, чылдың чемпиону База-оол Салданович Чүзээи-оол... Алдын-оол, Сергей, Анатолий Суван алышкылар кыргыылдага шылгараан.

Ада-иезин солуп, бурунгу мергежилин шилип ап турар аныяк хойжулар база добыс. Специалистерниң белеткелинге совхоз сагыш салып турар. Дук класстакчызы Март Кыргыс-Кара. Бараулдун кедээ ажыл-агый институдунуң зоотехниги, кол зоотехник Александр Бавуу. Москваның Тимирязев аттыг кедээ ажыл-агый академиязынын доозукчузу Сергей Ооржак продукциянын шынарын экижидер, орулгазын улгаттырар херекке улуун киирипштирип турарлар.

Суурнуң социал амыдыралын чаартырынче ажыл-агый онза кичээңгейни угландырып келген. 1988 чылда ол алды өреге чаа бажыннарже көжкен. Школаны, алды кажааны, нефтебазаны, котельнаяны, үш чунар-бажыңны ажыглалга киирген. Оон соонда чылда ийи аал чурттаар он бажың, алды кажаа, малчыннарга алды бажың, бежен олуттуг садик, тараа склады, ынаш дилер чер, кедээ Советтин бажыңы, беш чунар-бажың эйлиг-хемчилерниң ажыглалынче кирген. 1990 чылда он алды өреге бажың, чээрби машинага гараж, малчыннарга дөрт кажаа, дөрт бажың, беш чунар-бажың туттунган. Клуб, интернат, чунар-бажың тудуунга дааныл алган тудуг организациялары эпай шуушпеп ажылдап турар. Суурга харылзаа белдиринин бажыңын тудары, электри шугумнарын малчын коданнарга чедир шөөрү, Ортаа-Хем малчыннарынче орук дээш планнаттынган объектилер хөй. Ынчангаш тудугжулар шалыпкын шимченир болза деп, директорнуң сагыш човаашкынын кижи билип болур. Хем кежилдир чайгы үеде тудуг материалдарын чедирип белеткеп алыры чугула болуп турар.

Аграр айтырыг талазы-биле Россия чергелиг комиссияның кежигүнү болганда, директорнуң бодаар, шиитпирлээр айтырыглары-ла хөй. Ылангыя рынок экономиказының үезинде аграр секторунуң хөгжүлдези, өртектерни эде көөрү, материал-техниктиг баазаны быжыглаары, социал айтырыглар дээш кайы хөй. Кол-ла чүве — ангор өшкүнүң уксаазын экижидери. Совхоз 5 гектар черге картофельди тарааш, чурттакчыларга хуу огород тударынга деткимчени көргүскен. Чүс ажыг өреге дагаа, хаван, хой, өшкү тудуп турар. Өшкүнүң янзы-бүрү хевирлерин сайзырангайжыдары чугула апарган.

Үш уругнуң иези, коммунист, удурукчу Тамара Давадыровна СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат боол чораан. Ол РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң кежигүнү.

— Чонумнун ээзиндеи халбактанып, анаа даянып чораш, чаа ажыл-херектерни кылып чорударынга белен мен — деп, ол байырлажып тура, кысказы-биле болуңуң орулгазын чугаалады.

Белен эвес ажылынга анаа улуг-улуг чедишкиннерни күзеп каалынар.

Натальи ТЫРТЫК-КАРА.

ЭЭЗИ ТЫВЫЛБАЙН-ДАА БАРЗА...

Бо чагааны редакцияның архивинге шыгжадып каап болур турган. Чүге дизе Ак-Довурак хоорайдан ону бижээн кижи (автор адын хоор-биле бижип казн-даа болза) чурттап турар кудумчузунуң адын адап кагзажок, а бажың дугаарын ийи удаа — чагаа хавының даштында, чагаа бижээн саазында, ийи ангы сан-биле айтып каан. «Кандаай чоор?!» деп айтырыг чайгаар тургустунуп келген. «Чажыртынып турар бе?» дээрге — ат-сывы долу, ынчаарының кандыг-даа барымдаазы чок хире, бижип турар айтырыы ону ылап-ла дүвүреп турар деп чүве чагааның сөзүглелинден илдең, артында-ла дуза дилеп каан. «Шуут дыка берге-дир, черле мегелевейн, дузалажып көрүңер...» Чагаада бижиттинген чүүлдүн кол утказы мындыг: автор төрели болур өг-бүлениң ара-тага алзып турарын, эр кижиниң алганы шалының барык шуптузунуң эзиртир суксун садып алырынче үнүп турарын дүвүрел-биле сагыш човап бижээн. Шак ындыг кошкак кижилерни эзиртир суксуннарны, чижээлээрге, самогонну боттары белеткеп кылып, спиртти, водканы аар өртек-биле чижек сорулгалыг садып турар кижилер дыка ажыглап турар дээрзин дыннаткаш, хоорайның Энергетиктер кудумчузунда бажыңнарда эзиртир суксун садып турар квартираларны автор адап каан. «Чигирни самогонга орнаптар, уруглары колдуунда-ла хлебти суг-биле чип турарлар. Эзиртир суксун белеткеп садып турарлар чангыс ол өг-бүлеге-даа эвес, оон-даа өске улуска когаралды, карак чажын эккеп турар. Милиция дээш сарбаан черлерим чок, олче сагыш салбас боор чүве-дир» диген олуругларны оожургал-биле номчуп болур бе? Ындыг таварылгада, бир кижи дилеп турда, тоомча, кичээнгей чок, дыннаан боол артып каар бе? Ынчангаш чагааны архивтеп каарынче далашпайн, «автор адрезин соора бижипкен боорун канчап билир, айыттынган ол ийи бажыңның кайы-бирээзинге оон-биле ужуражы бээр боор бис» диген бодалдыг чагаа изи-биле Ак-Довуракче сургакчылаар ужурга таварышкан мен...

Чагаада адын бижээн кижи ол адрестерде чурттавайн турар болду. «Мегелевейн, кээп дузалажырын» дилээн турбуже, байдал херек кырында бо удаада мындыг янзылыг болган. Чагаа бижээн кижи бодун билдиртпезин күзээн хире. Бир талазында, ол байдал-биле чөпшээрежип болурдаа ыйнаан харын, чүге дизе самогон «саарылгазы» болуну-биле база «онзагай» талалардыг, чурумнуг дижир, чижээ, чүгле «бүзүрелдиг» кижилер дамчыштыр ону сады... деп дыннаан мен. Белеткеп, садып-саарып турар улус бодун билдиртпезин оралдажыр болганда, оон «ажыын» көрүп турар кижилер ол адрести база белен ыттавазын оралдажыр. Ийиде, чагаа бижээн кижи, бир-тээ, айтырыгны көдүрүп турар болганда, бистер-биле сеткилинден ажык болуп, биске бүзүрээн болза, черле ажырбас турган ийик. Номчукчуларывыска уткуштур барып, оларның бодалын, күзелин, сагыш-сеткилин билип алыры биске кажан-даа, кандыг-даа таварылгада артык эвес.

Шын-дыр, арагалаар чорук, кижиниң ону ижеринге сундулуу кажан-даа эки чүвеге чедирбес. Бодап-даа көрээлинер даан, арагачы, арагалаар деп сөстер-биле «мунгагдал», «карак чажы», «ажыг-шужуг», «хай-халап», «озал-ондак» деп сөстер аразында тудуш дээрзин хүн бүрүдеги амыдыралдың чижектеринден билир бис. Ылангыя чамдык аныяктарның корум-чуруму, арага ижеринге сундулуу дүвүрелди болдуруп турар. Алкоголизмниң уржуктары кайы хире ийик? Кем-херекти эзирик тургаш үүлгеткенниниң чижектери сөөлгү үеде көвүдеп турар. Байдал мындыг турдала садыг кылыр сорулга-биле, самогон хайындырып, ону садып-саарып турары-биле эптежип, көрүп олурар арга чок апаргаш, демир-ужукту холга алган боор дизе, чагааның ээзи чөпшээрежир ирга бе?

Дуза кадарын дилээринден ангыда, көдүртүнүп турар айтырыгны чүгула-дыр деп көргеш, сургакчылап келгенимниң сорулгазын Ак-Довурак хоорайның милиция салбыырынга дыннадып каан мен. Чагаада бижиттинген чүүлдерге хамаарыштыр оларның үндүрер түңнелин редакция манап турар. Бадыткаттынар, бадыткаттынмазы кандыг чүве ийик, самогон садып турар квартиралар адрезин авторнуу-биле база айтып бердим. Ынчангаш ону милиция ажылдакчыларының арын-нүүрүнге арттырып каалы.

Чагаада «милициядан дуза дилеп баарга-даа, чүве үнмес боор чораан». Айтырыгны тургузуп, биске ылап-ла кээп турган болза, ындыг хамаарылга турбас, хамааты кижи хомудал киирген болза, ол албан бүрүткеттинген турар — милицияның ынчангы харызы ындыг болган.

Редакцияже чагаа бижип, адын салып каан кижи чугула айтырыгны көдүрүп туразажок, дидим эвес болган. Арага алзып чоруур, билири ол өг-бүлеге ылап-ла дузалажыр деп бодаан болза, чажыртынмайн, ажыы-биле дузалажып турган. Айтырыгны шын билип, көрүп турза-даа, ол дээш ажыы-биле демисежиринден сестир, дидинмес, эчизинге чедер туруш чок, бир-ле чүведен тыртылып чылар — чамдык кижилерниң психологиязы ындыг боор-дур.

Чагаа изи-биле

Чагаага хамаарыштыр чугааны шак ындыг бодал-биле кызыгаарлап каап болур. Ынчалзажок редакцияга келген бо чагаа милиция биле чурттакчы чоннуң аразында харылзаа дугайында чугаага үндезин боол болур. Тодаргай болуру-биле, милицияның чер-черде участок инспекторларының ажылын колдады чоп ап болбазыл?

Кандыг-даа айтырыг тургустунуп келирге, ону чүнү-даа мурнай, тус черниң бодунга шиитпирледириниң аргазын көөр дугайын номчукчулар-биле чугаалажы бээривис таварылга эвес. Кайы-бир участок дээш харысалгалыг удуртукчу албан турар болгай. Чижээ, корум-чурум-биле холбашкан айтырыг дижик, милицияга ийикпе, азы оон ол девискээрде участок инспекторунга чугаалажып, чоп сүмележип болбазыл?

Быжыглааны девискээринде багай эвес ажылдап турар участок инспекторлары республикада эвээш эвес. Кедээниң участок шагдаазын ал көрээлинер, күзел-ле бар болза, чогумчалыг, канчаар-даа ажылдап болуруңуң аргалары оларда бар. Суурларда кижилер бот-боттарын чоок билчир, таныжар болгай. Чижээ, Бай-Тайга районда Ээр-Хавак кедээ Соведи ол черде милицияның участок инспекторубиле ажыл-херекчи харылзаалыг. Оон ажылдаар өрээли ында-мында, кайы-бир өске-даа черде эвес, кедээ Совет бажыңында. Чүге дизе кижилер кандыг-даа айтырыглыг кедээ Советке кээр болгай, херек болза — участок төлээзи кожа. Кедээ Советтиң девискээринге корум-чурум эки болзун деп бодаар болза, кедээ Совет инспекторнуң ажылынга бүгү тала-биле сонуургалдыг болуру чугула. Кайызы-даа бот-боттарын билчип, деткижип ажылдаар деп чүве ында. Кызыл районнуң Кунгуртуг суурда милицияның участок инспектору Р. С. Даваа суурнуң аныяктары-биле харылзааны тудуп алган ажылдап турар. Спортчу секцияларны организастаарынга оон киржип турганы анаа идиглиг болган. Мындыг янзылыг чижектер эвээш эвес. Чурттакчылар ол дугайын, милиция ажылдакчылары эш-өөрүнүң, инспекторлар боттарының ажылын солунче доктаамал бижип турган болза деп күзел бар. Ол ындыг-дыр. Ону хоорайга хамаарыштыр алыр болза, чурттап турары девискээринде участок шагдаазы кайызыл дээрзин чурттакчылар белен-не билбес, таныжас болгулаар. А инспектор быжыглатканы девискээринде өг-бүлелерни чамдык таварылгада чүге чедир билбес боорул? Чуганы чагаада тургускан айтырыгга үндезилеп, участок инспектору-биле чурттакчыларның аразында харылзаазының дугайында бодалче угландырза кандыгыл? Арагаже сундулуг кижилер-биле, өг-бүлелер-биле ажылга оон киржилгезиниң дугайын чугаалажып болур арганы Ак-Довурактан келген ол чагаа берип турар-дыр.

Алкоголизмге удур чангыс эвес удаа хүлээп алдынып келген доктаал-шиитпирлерге даянып, хемчеглер алдынып турза-даа, арай-ла күш четтирбейн турар айтырыгларның бирээзи ол дизе, чазыг болбас боор. Ындыг-ла дээш көрүп орар бе? Ажылдаар апаар. Участок инспектору бо таварылгада чүнү кылып болурул? Чурттап турарывыс девискээрде корум-чурум дээш харысалгалыг кижи ол болгай, оон ангыда ону кижизидикчи кылдыр билир бис. Ындыг болганда, профилактиктиг дээштиг хемчеглер оон ажылында чугула болгу дег. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, үүлгедиглер болдурбас дээш ажылдаар. Оон башка, кем-херек үүлгедииниң бир кижини кым чайладып, харын камгалап болурул? Айтырыг, чугаажок, нарын, ынчалзажок албан-хүлээлгезинге сеткил-сагыжындан бердииген болза, чежемейнин-даа берге болза, кижилер-биле ажылдаарының аргазын чоп тып албас деп.

Араганың аспаандаа унуп шыдавайн турар өг-бүлелер, эр, херээжен кижилер эвээш эвес-тир, долгандыр эскерип көрээлинер даан, чамдык аныяктарывыс кандыг-дыр? Чижээ, ындыг өг-бүлелерде эң коргунчуг чүве — ада-иениң кээргел чок сеткилинден, амыдыралга туруш чогундан, чүнү-даа мурнай, ажы-төл түрээр, хилинчектенир. Мындыг байдал эки салдарлыг боол болур бе? Ада-иениң ынакшылы, сагыш човаашкыны, эргеледдиг сөзү, чымчак, эргим хүлүмзүрүү чокта, чүл?.. Ылангыя рынок үезинде, өртектер улгаткан бо үеде, араганы мурнадып, оон-биле холбажыр болза, чер алдынмас, амыдырал, шынап-ла, сандараар. Ынчангаш арага-биле «халбактанчып» чоруур кижилер ындыг байдалын өскээр көөр болза эки. Тура-соруктуг болза, күш четтинмес, ажып эртинмес чүве шынап-даа болза ол бе? Деткимче, дуза херек.

Иштики херектер министерствозунуң парлалга бөлүүнүң берип турар дыннадыгларында «бажыңга кады арагалааш, аас былаажып чогушканының түңнелинде... бирээзи өскезиниң амы-тынынга четкен» деп бижиттинген олуругларга бола таваржыр. Кудумчуга эзирик чораан кижиниң тудуп алыры, бажыңында кижиден белен дээр. Үстүнде таныжканывыс чагаада чугаалааны дег, эзиртир суксуннарны боттары кылгаш, бодунга ажыкчыгаа бодап садып турарлар чамдык кошкак кижилерни, шынап-ла, «үреп», ажыглап турар. Бо байдалда милиция күш чок бе? Участок инспектору бо талазы-биле дээштиг кылдыр ажылдаар ужурлуг, ажылдаар-даа апаар. Кол-ла чүве — чурттакчы чон-биле харылзааны чедип алыры. Кайы-даа таладан идегел, бүзүрел эргежок чугула. Кижиниң сагыш-сеткилинче кирип, чүге чугаалажып болбазыл, ажыл ынчаар тургустунган турар ужурлуг-даа. Кижилер-биле чугаалажып билары чугула, эргем-не бар дээш херектенир, тоомча чок, күш ажыглаар, хүндүлешпес болза, эки чүве кажан-даа чедип алдынмазы билдиингир. Коргудуушкун аргазын ажыглаары бөгүн болдунмас, эргижирээн, амгы үеде бодун ол бадыткап шыдаар бе? Херек апарган таварылгада кижи-биле протокол тургуспайн чоп чугаалажып болбазыл, ийи-үш-даа удаа болгай-ла. Кижиге бүзүрээри дег чүве кайда боор.

Милицияга улус хөңнү чок-даа дижир болгай. Ындыг бе дээрге мындыг байдал база бар: кандыг-бир айыыл-халап болу берзе, кээргеп хараадаарындан ангыда, хорадаан болзувусса, дүрген-не «милиция чүнү көрүп турарыл?» дижир бис. Моон алгаш көөрге, кижилер милицияның күжүнге, арга-шинээнге бүзүреп чоруурлар. Билчир, бүзүрежип ажылдаар дээш-даа ында. Шүлүкчүнүң: «Мээн милициям мени камгалаар!» диген олуруглары ынчап кээрге, төөгүнүң кежик боол артпас-тыр, милиция дугайында ол сөстер кайы-даа үеге дүүшкек болур ужурлуг.

Вера КУУЛАР.
Барын-Хемчик район.

КАИ дыңнадып тур

БЕШ АЙЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛИ

Манаа мен бо чылдың эрткен беш айларының түңнелдерин чугаалап көрейн. Ол үениң дургузунда 163 орук-транспорт озал-ондаа болганы КАИ черинде демдеглеттинген боол турар. Оон түңнелинде 40 кижи амы-тынындан чарылган, бертинип-кемдээн кижилерниң саны —167. Ону эрткен чылда байдал-биле деңнээрге, транспорт озал-ондаа 19,8 хуу, амы-тынындан чарлыр чорук 28,6, кемдээшкин —24,1 хуу кызырылган. Озал-ондак саны тос районда кызырылган. Ындыг байдалды Кызыл районга, Тандыга, Бии-Хемге, Тес-Хемге, Эрзинге, Улуг-Хемге, Чөөн-Хемчикке, Бай-Тайгага, Өвүрге хамаарыштыр чугаалаар апаар. А Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарда ол эрткен чылдың деңнелинде. Оон-биле кады мындыг чүүлдү база чугаалаар апаар. Транспорт озал-ондаандан кижилерниң өлүр чоруу Кызыл хоорайда, Каа-Хем, Бии-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Өвүр районнарда кызырлып турар. Каа-Хем район-биле Кызыл хоорайдан ангыда, арткан өске районнарда кижилерниң бертинер чоруу база кызырылган.

Орукка болган озал-ондакты сайгарып көөрге, боол турар озал-ондактын 16,5 хуузу транспортту эзирик башкарып чораан чолаачыларның буруузу-биле болуп турар. Ону Кызыл хоорайга хамаарыштыр алыр болза, 12,8 хуу, Барын-Хемчикке —9 хуу. Ынчаарга Тес-Хем, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Өвүр болгаш Тожу районнарда ол көргүзүг 33,3-тен 66,6 хуу чедип турар. Ады кирген ол районнарда транспорттуң ажыглалының чуруму кошкак-тыр. Хемчеглер алдынып турзажок. Кызыл хоорайда, Каа-Хем, Сүт-Хөл районнарда орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун экижидери шоолуг-ла чедип алдынмайн турар. Озал-ондак талазы-биле көргүзүглер республика төвүнде 16,4, Каа-Хемде 18,1, Сүт-Хөл районда 50 хуу өскен.

Руль артынга эзирик чораан 1527 кижи туттурган, 189 кижи эзирик чораш, чангыс чыл иштинде ийи удаа КАИ ажылдакчыларынга туттурган боол турар, кеземче харысалгазынга оларны онаарының дугайында айтырыг көрдүнүп турар. 4236 транспорттуң техниктиг байдалы негелдеге дүүшпес боол турары илерээн. Ынчап кээрге ол талазы-биле чедир кылдынмайн турар чүүлдер эвес бар-дыр. Күрүне автомашиназын хуу ажык бодап, хуузунда ажыглаан 92 факт илереттинген, хажыдышкын кылганнарны административтиг харысалгага онааган.

Чалаг кижилерге хамаарыштыр бо удаада чүнү чугаалап болурул? Орук шимчээшкининиң чурумун хажытканы дээш 1501 кижи торгаткан.

Виктор ОЩЕПКОВ.
Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң КАИ килдизиниң улуг инспектору.

ЖУРНАЛИСТИКА ДУГАЙЫНДА

Россияга хүн бүрүде үнер парлалганың эгезин салган «Ведомости» солунунуң бирги номери барык үш чүс чыл бурунгаар чырыкче үнген.

Шак бо ат-алдарлыг парлалганың библиотекалар фондузунда аас-кежик боол кадагалаттынып артып калган номерлери бөгүн Москвада тургустунуп турар Россия журналистиказының төөгүзүнүң музейиниң экспозициязының каастакчызы апаар чадавас боор. Оон ажыдыышкынын Петрнуң «Ведомостилерингe» турасказаткан болза-даа, музейниң кол сорулгазы — чүгле Россия журналистиказының төөгүзүн көргүзери эвес, а харын бөгүнгү хүннүң амыдыралының чырыдары болур. Келир үеде музейге бөгүн үнүп турар бүгү-ле парлалгаларның, идеологтуг углаышкыннарындан хамаан чокка көргүзер дугайында шиитпирни РСФСР-ниң Журналистер эвилелиниң күүскомунуң хуралынга чугаалашкан.

Тываның журналистери боттарының ажылдарын музейже чорудары-биле белеткеп турарлар, анаа оларга тускай булун үндүрүп бээр. Анаа киржиринче силерни база чалап тур бис, эргим номчукчулар. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, ынаар чорудар ужурлуг чүүлдерге көктээн эрги солуннар, журналистерниң парлалгага үнген ангы-ангы чүүлдери, солунчуларның «күш-ажыл чепсек-херекселдери», хоочуннарның сактыышкыннары хамааржыр. Ол-ла бүгү чүүлдерни даразында адресче чорударынарны дилеп тур бис: **Кызыл хоорайда Красноармейская кудумчузунда 100. Парлалга бажыңынче** азы **Москва хоорай, Зубовский бульвар, 4** дугаар бажыңче чагаа даштынга «Музейге» деп бижээш, чорудар.

Александр ФИЛАТЕНКО.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

ИЮНЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Матпадактың ызызы». 7-ги сериязы. 10.15 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 11.15 Мультфильм. 11.30 Концерт. 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репортаж» 12.30 Фильм-шии. 13.45 «Көвүрүг». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.35 Концерт. 15.00 «Шапкын хемниң агымында». 2-ги сериязы. 16.15 Сонуургактарга. «Балык демдээ-биле». 16.30 Мультфильм. 16.40 Уругларга фильм. 17.45 Телефильм. 18.00 Бистиң салывыс. 18.30 ТМА. 18.40 «Наида». Мультфильм. 19.00 «Дайынга каргыш четсин». 2-ги фильм. 21.00 Үе. 21.40 Чогаалчылар дайын дугайында. 22.40 «Зеро хоорай». Уран-чечен фильм. 00.20 ТМА. 00.40 В. Писарев тапшылаар. 01.40 —02.50 «Матпадактың ызызы». 7-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.50 Адам Смиттиң акша-херекгизи. 9.30 «Карак чивеш аразында». 10.00 Ритмиг гимнастика. 10.30 «Хары угда хей шелге оюн». 11.35—13.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.20 «Өске уран чүүл». 2-ги дамчылыга. 12.50 «Кристиан Лакруаның хуулгаазын модазы». 13.35 Уругларга фильм. 14.10 «Синегорье» чурттан келдивис». 14.45 Концерт. 15.20 — 16.15 «Солдаттар сактыышкыннары». Телефильм. 6-гы фильм.

* * *

17.05—18.50 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.05 Музыкалыг программа. 2-ги дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Рынокче базымнар». «Арат ажыл-агыйы». «Тандысыны» совхозтан репортаж. «Мөгер» эртем-бүдүрүлге системазының лабораторня эргелекчизи С. Х. Делгер-биле интервью. «Биче бүдүрүлге», «Чодураа» совхозта «Угулза» кооперативтиң эге базымнары. Республиканың чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге ...аттыжышкынының кол чижээри В. О. Ооржак-биле интервью. 19.15 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 Ритмиг гимнастика. 21.00 Үе. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.50 Уругларга мультфильм. 23.00 — 01.00 Россия ТВ-зиниң программазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 Поэзия минуталары. 19.00—20.00 Музыкалыг теле-абонемент.

СҮМЕЛЕП ТУР

Турисчи путевкаларны даразында маршруттарже Кызылдыч аян-чорукчулар бюрозу сүмелеп тур:

Кишинев, Румыния-биле июль 20—26. Путевканың өртээ 743 рубль.
Львов июль 25—29. Путевканың өртээ 674 рубль.
Ташкент июль 18—21. Путевканың өртээ 426 руб..
Новый-Афон июль 4—23 Путевканың өртээ 956 рубл.
Ленинград июль 17—21. Путёвканың өртээ 674 рубль.
Иссык-Куль июль 21-ден август 10. Путевканың өртээ 843 рубль.
Одесса август 9—23. Путёвканың өртээ 906 рубль.
Фрунзе август 2—4. Путёвканың өртээ 416 рубль.
Феодосия август 8—19. Путёвканың өртээ 1073 рубль.
Ташкент август 16—18. Путёвканың өртээ 426 рубль.
Владивосток август 20—25. Путёвканың өртээ 708 рубль.
Алма-Ата август 25—29. Путёвканың өртээ 380 рубль.

Путёвканың өртээнде аъш-чем, чурттаар чери, экскурсия хандырылгазы, самолётка келир, баарының орук хөлезини кирип турар.

Адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1, «Мөңгүлек» аалчылар бажыңы, 1-ги каъды, № 109 өрээл, телефоннары 3-12-81, 3-11-39.

КИНО

ИЮНЬ 18-те

«НАЙЫРАЛ»: «Такие разные братья» (2 сериялыг) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ловушка для кошек» 9.00, 12.40, «Тайна старого чердака» 11.00, 14.10, «Гадюка» 16.20, 18.20, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Неразлучная пятерка» 11.00, «Подземелье ведьм» 14.00, 15.50, 17.40 9.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Десять лет без права переписки» 14.00, «Последний зов любви» (Индия, 2 сериялыг) 16.10, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Герой Харлал» 16.00, 18.40 шактарда.

Өөренирин күзээннерге

Тываның күрүнениң сайгарылга-харылзаштырыкчы компаниязы үш талалыг керээниң негелдезин ёзугаар садыг-саарылга ажыл-чорудулгазының талазы-биле специалистиң кандидатуразын шилип алыр. Шилип алдынган кижилер «Коммерсант» деп тускай эртемни шиңгээдип алыр дээш Челябинск хоорайның өөредилге комплекзинге белеткелди эртер. Ортумак эртемниг болгаш Совет Армияның хүрээлелинге албан эрттиргеш, халажып келген оол кижилерни хүлээп алыры күзенчиг деп чарлап турар.

Специалистерни 2 чадалыг кылдыр 5 чыл дургузунда өөредип белеткээр. Бирги чадазы: 3 чыл өөренир, оон сөөлүнде ортумак тускай эртемниң дугайында дипломну тыпсыр. Ийиги чадазы: 2 чыл өөренир. Бирги болгаш ийиги чадазы эртеннерге дээди тускай эртемниң дугайында дипломну тыпсыр.

Кирериниң шылгалдаларын даразында эртемнер аайы-биле дужаар: орус дыл болгаш литература (сочинение), математика (аас-биле).

Документилерни хүлээп алырын бо чылдың май 1-ден сонгаар эгелээн болгаш июль 31-ге чедир уламчылаар. Кирериниң шылгалдаларын Челябинскиниң экономиктиг техникумунга 1991 чылдың июль 1-ден 10-га, июль 15-тен 25-ке, август 1-ден 10-га чедир дужаар.

Ол техникумнуң адрези: 454092, Челябинск хоорай, Курчатов кудумчузу, бажын № 7.

Кирерин күзээннерни чугаалажылга кылыры-биле 1991 чылдың июнь 25-ке чедир даразында адрести ёзугаар келиринче чалап турар: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажын № 17, кадрлар килдизи, телефону 4-15-26

Тыва респотребсоюз даразында тускай эртемнер аайы-биле кооператив техникумнарынга өөренирин күзээннерниң чыылдазын чарлап, документилерни хүлээп ап турар: хлеб быжырары, макарон болгаш кондитер кылыгларны бүдүрери, консервалар кылырының технологиязы, эът болгаш кош эъдинден продуктулар бүдүрериниң технологиязы, аъш-чем бүдүрүлгелериниң дериг-херекселдерин ажыглаары болгаш септээри, хоойлу-дүрүм айтырыглары, аныыр ажыл-агыйының зоотехниги, аныыр ажыл-агыйының башкарыкчы зоотехниги, мал болгаш аныыр чиг эдин белеткээриниң организастаары, бараанчыдып сайгарары, мал болгаш чер ажылының продуктуларын белеткээрин организастаары, бараанчылары, хлеб быжырар бүдүрүлге, кооператив болгаш кадр ажылының херектерин эмгелээри, аъш-чемниң белеткээриниң технологиязы болгаш ниитиниң чемненилгезин организастаары, соодукчу установкаларын эптээри, техниктиг хандырылгазын чорудары база септээри, бухгалтер учёту, ажыл-агыйы чорудулгазын контрольдаары, аналлэтээри, кооператив садыгын организастаары, аъш-чемниң эвес бараннарны сайгарары, кооператив садыын организастаары болгаш аъш-чем бараннарын эмгелеп башкарары.

Үстүнде айыткан бүгү тускай эртемнер аайы-биле кирериниң шылгалдазын орус дылга болгаш литературага (бижимел-биле), математикага (аас-биле) дужаар.

Тыва респотребсоюзтуң кадрлар килдизи документилерни бо чылдың июль 20-ге чедир хүлээп алыр. Билдиришкинге даразында документилерни кожар: хереглекчилер ниитилелиниң магадылап чорутканы бижиин, билииниң дугайында документини, болу № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, ажылдап турарларның күш-ажыл дептеринден ушта бижиге, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Тайылбырны Тыва респотребсоюзтуң кадрлар килдизинден немей ап болур, адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко, кудумчузу, бажын № 31, телефону 2-27-24.

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу 1991 өөредилге чылында Иркутскиниң күрүнениң эмчи институдунга кирерин күзээннерни Ажык эжик хүнүнге болгаш институттуң төлээлекчизи-биле чугаалажырынга келиринче чалап турар.

Ужуражылга бо чылдың июнь 22-де хүндүскүнүн 12 шакта эмчи училищезиниң улуг залынга эгелээр.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажын № 2 «а», 4-кү каъдында.

Кызылдың № 4 ортумак профтехучилищези 1991-1992 өөредилге чылында сургуулдарның чыылдазын чарлап турар.

3 чыл хуусаалыг өөредилге-биле даразында специалистерни белеткээр: шеверлекчи-маляр, штукатуржу, автокран машинизи (автокрановщик), суурганыг кранының болгаш көвүрүг кранының машинизи, электрогазкаңнакчы, иштики санитар-техниктиг системаларның дериг-херекселдериниң хол-биле каңнаашкынын эптекчизи, демир-бетон конструкциялар эптекчизи, электри-биле каңнакчы, тудуг чазаныкчызы, бызанчы, хептекчи.

2 чыл хуусаалыг өөредилге-биле дашчыны, каңнакчыны белеткээр.

8 класстан куду эвес билиглиг 15-16 харлыг оолдарны, уругларны хүлээп алыр.

11 класс дооскан болгаш шеригге албан эрттирген оолдарны 1 чыл хуусаалыг өөредилгеге база хүлээп алыр. Өөренир тускай эртемнери: маляр, штукатуржу, демир-бетон конструкциялар эптекчизи, каңнакчы.

Өөренирин күзээннер даразында документилерни кирер: хүлээп алыр дугайында директорнуң адынга билдиришкинге шилип алган тускай эртемни айтыр, төрүттүнген дугайында херечилелдиң бодү, билииниң дугайында херечилел азы аттестат, № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруктары, өөренип турган черинден характеристика.

Хүнде дөрт удаа халас чемненилге-биле, ниитилиг хеп аймаа болгаш күзээннерни ниити чуртталга бажыңы-биле хандырар.

Училищениң адрези: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажын № 1, телефоннары 3-40-56, 3-42-09, 3-42-92.**

Кызылдың эмчи училищези 1991—1992 өөредилге чылында ийи неделялыг белеткел курстарынга хүлээп алышкынны чарлап турар.

Ачаа өөренирин күзээннер директорнуң адынга билдиришкинни бижээш, өөредилге хөлезиниң төлээн дугайында квитанцияны эккээрге, эмчи училищезиниң белеткел курстарынга хүлээп алыр. Респсинэмнелгениң төпчүткен бухгалтериязы 35 рубль хемчээлдиг өөредилге төлевирин хүлээп ап турар.

Кичээлдер июль 1-де эгелээр.

Училищениң адрези: **Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажын № 2, телефону 2-41-19.**

«ҮШБЕЛДИР», «ЧЕДЕР»

курорттарга поварлар, эмчи сестралары, тракторист, мергежилдиг электрик дарый негеттинип турар.

Республиканың чонунга бедик мергежилдиг немелде эмчи дузазын көргүзер сорулга-биле бот-орулга-чарылгалыг эмнелге-профилактиктиг төп реснаркологтуг диспансерниң иштинде ажылдап турар.

Бистиң чуртувустуң специалистеринге болгаш Кылат Улус Республикадан келген специалистерге өөредилге белеткелин эрткен бедик мергежилдиг эмчилер: мануаль терапия-биле, ине-биле эмнээр эмчилер, психотерапевт, терапевт, нарколог, фитотерапевт хамаатыларны эмнелге-профилактиктиг төпте хүлээп ап турар.

Амгы үеде баш бурунгаар бижидип эгелээннер:

— нерв системазы үрелгеннер;
— арага аарыындан эмнедирлер (адын адавайн);
— секс байдалы үрелгеннер:
— тыныш органнарының аарыгларындан, чүс зарыгларындан, эмин эттир семириишкинден эмнедирин күзээннер.

Күш-ажылчы коллективтерге эмчи дузаламчызын көргүзер сорулга-биле керээлерни чарары эмнелге-профилактиктиг төп бүдүрүлге черлеринге саналдап турар.

Эмнелге-профилактиктиг төптүн адрези: Кызыл хоорай, Оюн Курседи кудумчузу, бажын № 157, «а», телефону 2-43-87.

РЕДАКЦИЯДАН ДЫҢНАДЫГ

Ортумак школаны дооскан бистиң өөреникчилеривистен кайы-бир өөредилге черинге—дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге кандыг янзылыг кирип алырының дугайында тайылбырлап бээрин дилээн чагаалар редакцияга хөй-биле кээп турар. Кижи бүрүзүнге тус-тустап харылап бээри берге. Ынчангаш солуннарның дөрт дугаар арыннарынга үнүп турар чарлалдарны кичээнгейге алырын сүмеледивис. Ылангыя бо чылдың июнь 7-де үнген «Шынның» дөртку арнында республикадан дашкаар өөредилге черлеринге өөренип кирип алырының дугайында тодаргай чарлалды берген.

Күзээн черинге кандыг янзылыг экзамен дужаап кирип алырының талазы-биле айтырыгны райкуускомнарның улус өөредилге килдистеринден, тус-тус районнарда чонну күш-ажылга таарыштырып тургузар черлерден тодаргай билип ап болур.

Саяна Комбуштаровна Кууларның адынга Кызылдың кооператив училищезиниң 1986 чылдың июнь 25-те тывыскан № 244512 дипломну читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Мирославия Чарызоловна Дажоолуң адынга Кочетов ортумак школазының 1990 чылдың июнь 16-да тывыскан № 589574 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Тес-Хем районнуң Берт-Даг ортумак школазының 1981 чылда доозукчулары, ол-ла школаның башкыларын болгаш ангы-ангы чылдарда кады өөренип чораан эштерин Берт-Даг суурга июль 5-6-да болур ужуражылгаже оргкомитет чалап тур.

* * *

Өвүр районнуң Хандагайты школазын 1971 чылда дооскаңнарның ужуражылгазы бо чылдың июль 6-7-де ол школага болурун чарлап турар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

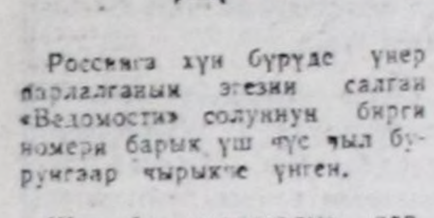

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98. ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кедээ ажыл агыйы — 3-41-16. ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23; ◆ чагаа килдизи—3-39-03. ◆ оскулга—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 101.